

ՍԻՈՆ, ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

Է. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1933 — ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԹԻԻ 9

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

«ՄԱՅՐ ՈՐԴԻՈՎՔ ԲԵՐՎՐԵԱԼ»

Ի՛նչ որ ալ լինի Ս. Կոյսին անձին վերաբերմամբ մեր քրիստոնէական ըմբռնումին տեսակէտը, աւետարանական պատմութեան կամ դաւանաբանական հասկացութեանց ո՛ր անկիւնէն ալ դիտէ զայն եկեղեցին, բարոյական արժանիքին, աւելի ճիշդ՝ մայրական առաքինութեանց տիպար կնոջ մտածումն է ամենէն աւելի որ կը լուսապսակէ անոր դէմքը մեր կրօնական զիտակցութեան առջեւ: — Յիսուս մանուկը զրկած Մարիամի պատկերը, զոր մեր նայուածքին հանդէպ կը պահենք շարունակ՝ մեր հաւատքին սրբութեան խորանին ներքեւ, խորհրդանշաւորն է այդ իմացումին մանաւանդ: Ու այդ խորհուրդը, այդ տարազին մէջ ամփոփուած, հանապազորդ դաս մըն է զոր մեր կրօնքը կ'աւանդէ մեզի՝ կեանքի ամենէն նուիրական և զործնական մէկ մարզին մէջ:

Բոլոր միւս ստորոգական յորշորջումները — Աստուածածին, Աստուածամայր, Ս. Կոյս, Ամենօրնեալ Կոյս —, զանց ընելով տակաւին «Մարմնատեսիլ քերովրէ», «Երկնաւոր արքայունի» ի նման խորհրդապաշտօրէն բանաստեղծական այն մակդիրները, զորս նարեկացիի հոգւով տեսանողներ ընծայած են անոր, ամենքն ալ, թէեւ ճշմարիտ եւ իրական վերազրումներ անշուշտ, բայց իրենց խորքին մէջ գեղազարդումը եւ ընդլայնօրէն պանծացումն են միայն պարզ և սրտազին այն զգացումին, զոր ժողովուրդին բարեպաշտութիւնը խրտացուցած է «Մարիամ-Մայր» ինքնատիպ և անոյշ բացատրութեան մէջ:

Մարիամ, մեր Փրկչին ծնողը, գերազանց մայրը, տիպար մայրն է ամենէն աւելի: Խաչին բարձունքէն սիրոյ աշակերտին աւանդուած պատգամը ամբողջ մարդկութեան ուղերձուած մատնանշում մըն է, որ կը ցուցնէ և կը հասկցնէ մանաւանդ թէ ի՛նչպիսի անձ պէտք է լինի մայր մը: Եւ արդարեւ, Աստուծոյ և Մարդու Որդիին սրտէն՝ իր կեանքի գերազոյն մէկ բուլբլին մէջ փրթած այդ բառը, «Ահա՛ մայր քո», անսուտ խօսք մըն է, որ կը պարունակէ անհակառակելի ճշմարտութիւն մը. Մարիամու դէմքը կենդանի այն զաղափարն է, որուն մէջ ապրեցաւ մայրական առաքինութեանց խտէալը:

Ճշմարիտ մայրը նա է՝ որ կը հաւատայ թէ իր երկունքին պտուղը Աստուծոյ իրեն յանձնուած աւանդ մըն է, առաջին վայրկեանէն իսկ արդէն Աստուծոյ շունչովը և անոր իմաստութեան և բարութեան շնորհներովը օծուած. և որ կը մտածէ, հետեաբար, թէ իր պարտականութիւնն է ջանալ հսկել և հո-

զածու լինել որ ընդ միշտ անլինջ մնան այդ շնորհները, որպէսզի անոնց ներքև ծածկուած բարի ընդունակութեանց զարգացումով՝ իր ծոցածին զաւակը կարենայ իրեն համար նախասահմանուած կոչումին ճամբէն ընթանալ զէպի աստուածային կատարելութեան ճակատագիրը, որ նպատակն է ամէն մարդկային կեանքի:

Խորհիլն ուրեմն, թէ աստուածային եղելութիւն մըն է որ տեղի կ'ունենայ ամէն անգամ որ մարդկային ծնունդ մը կը զուարթացնէ տան մը մշնոլորտը. թէ մարդուն կամքէն՝ այսինքն ազատութենէն կախում ունի արդիւնագործել կամ եղծել այդ եղելութեան աստուածայնութիւնը. թէ ամէն մարդկային էակ, իր բնական եւ հոգեկան յարմարութիւններուն համեմատ, որոնք իր ծնունդին մէջ նոյն իսկ կ'իրագործուին, սահմանուած է դերի մը՝ որ իր կոչումն է, և թէ բոլոր զինքը չընապատուներուն, այսինքն ամենէն առաջ և աւելի ծնողքին՝ և մանաւանդ մօր պաշտօնն ու պարտականութիւնն է թոյլ չտալ որ խաթարուի այդ կոչումը, իբր սրբութիւն, իբր ուղղութիւն, և իբր ամէն ինչ որ մարդուն մէջ կը կացուցանէ հոգին՝ պատկերն Աստուծոյ — ա՛յս պէտք է լինի մայրական խղճմտանքին ամենէն անառիկ և անհրաժեշտ պարտականութիւնը:

Թէ այսպիսի մայր մը եղաւ իրապէս Մարիամ, Աւետարանն է որ կը ցուցնէ մեզի: Ան զիտցաւ առաջին վայրկեանէն երկնից կամքը կարգալ իր աստուածային զաւկին ծննդեան բացառիկ պարագաներուն մէջ. երկիւղած մտասկեռումով հետեւելով այն բոլոր իրադարձութիւններուն, որոնք կատարուեցան անոր շուրջը, խանձարուրդէն սկսեալ մինչեւ դուռը Տաճարին, ուրկէ ներս մտեր էր մանուկը՝ իբրև իր հայրենի տան մէջ, պահեց այդ բոլոր սքանչելիքներուն խորհուրդը իր հոգւոյն խորը, ու մինչ Յիսուս «կ'աճէր եւ կը զօրանար իմաստութեամբ և հասակով», իր մօրը բարի սրտին, սուրբ կենցաղին և մաքուր նկարագրին ազդեցութիւնն ալ կը զործակցէր Հոգւոյն, իր մէջ զարգացնելու համար Աստուծոյ և մարդոց շնորհներովը հաւասարապէս զարգարուած գերագոյն էակի մը կատարելութիւնը: Յետոյ, երբ յաջորդ տարիներու ընթացքին՝ աւելի լուսաւորուեցաւ իր մէջ այդ խորհուրդը, երբ հետզհետէ աւելի պատեհութիւններ ունեցաւ ըմբռնելու իր զաւկին աստուածային եւ փրկարար կոչումը, առանց բնաւ տարուելու առտնին զգացումներէ և մարդկային նկատումներէ, իր հոգեկիր համակերպութեամբը քաջալերած եղաւ անոր ընթացքն ու զործունէութիւնը, մինչեւ անոր կախազանին ոտքը, ուր դիւցադնական արիւթեամբ գիմաւորեց վիշտը, որ իբրև ահաւոր սուր մը կ'անցնէր իր սրտէն:

Ահա՛ պատկերը, որուն մէջ Աւետարանը կը ցուցնէ մեզի գերազանց մօր գէմքը. ահա՛ւասիկ եւ դասը՝ զոր Եկեղեցին կ'աւանդէ, իր տօնախմբած յիշատակի հանդիսաւորումներով ջանալով հասկցնել մեզի թէ կնոջ մը համար ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ մայրական պաշտօնը, և ի՞նչ կերպով մօր մը հոգին կրնայ բարձրագոյն բերկրանքն զգալ իր զաւկին կեանքէն:

Կ'անցնի՞ կ'ինը. բայց կը մնայ մայրը. աշխարհի սուտ հրապոյրները եւ կոնացի ընդունայն դեղը օր մը միայն կը տուեն. մինչ կրօնքն ու բարոյականը անվախճան դարերու փառքով կը յաւերժացնեն առաքինի մօր մը յիշատակը:

Սէ՛ր մայրենի . . . , «աստուածահրաշ քաղմացումով ջամբուած հացն» է ան, ըստ բանաստեղծին. բայց քանին՞ը արդեօք կըցած են ճաշակել անոր

սուրբ սեղանէն: Ո՛րքան ցանցառ է թիւր երջանիկ մայրերուն, որոնք կը ցած են իրենց սրտահատոր հրեշտակին առաջին ժպիտին մէջ կարգալ մարմնոյ եւ հոգւոյ ազդումներէն զերիվեր տնօրէնութեան մը խորհուրդը, անմահ ապագայի մը կոչումը:

Հին կրօնքներուն բարոյական ոլորտին մէջ, եւ զեռ ցայսօր՝ արտաքոյ քրիստոնէութեան, կինն է որ ապրած է միշտ մօրը մէջ. մայրը, անոնց թոյլատրած ըմբռնումին համեմատ, կինն է միշտ, այսինքն այն էակը՝ որուն համար ծնիլը դիպուած մըն է լոկ:

Աւետարանը միանգամ ընդ միշտ սրբազրեց այդ տեսութիւնը, մօրը գաղափարին մէջ մատնանշելով աստուածային պաշտօնի մը բարձրութիւնը: Սաղմոսերգութիւն այն մտածումով, որուն մէջ կը սաղմնաւորուի քրէստոնէութեան բարոյականը, մայր է իսկապէս ոչ թէ կամ ոչ միայն այն կինը՝ որ կը ծնի, այլ ա՛յն մանաւանդ որ հոգւով կրնայ զօրծակցիլ Աստուծոյ, երկրի վրայ հաստատելու եւ տարածելու համար երկնից Թագաւորութիւնը: «Բնակեցուցանէ զամուլն ի տան ուրախամիտ՝ որպէս մայր որդւովք բերկրեալ»։ ամուլն ալ կրնայ երջանիկ ըլլալ՝ զաւակներով բերկրած մօր մը նման, երբ իր մէջ կը զգայ աստուածային առաքելութեան մը գերը: Ճշմարիտ մայրութիւնը հաւատքով զօրացած սէրն ու զուլթն է, այսինքն փրկարար զօրծունէութեան մը համար կնոջ մը սիրտը լեցնող յօգարութիւնը: Նա է իսկապէս մայր որ կը ծնի Աստուծոյ որդիներ, այսինքն կրնայ իր զաւակներուն հոգւոյն մէջ մշակել առաքինութեան եւ գաղափարական կեանքի շնորհները. որ իր զաւակին ծնունդին մէջ կ'ողջունէ ոչ թէ իրեն համար ապագայ նեցուկի մը ապահովութիւնը, այլ բարի եւ բարձր սկզբունքներու կանչուած էակի մը մարմնացումը: Բազմաճնունդ բեղնաւորութեամբ լոկ խայտացող ձագախառն ընտանիքը չի կրնար ճանչնալ այն երջանկութիւնը, որ կ'ողկորէ ոչ միայն արեան այլ նաեւ գաղափարի սերնդազործութեամբ կազմուած տան մը ներքին կեանքը. հոն է որ կին մը կրնայ ինքզինքը զգալ իրապէս որպէս «մայր որդւովք բերկրեալ»:

* * *

ՀԱՒԵՏԵՐ ԵՒ ՄՏԱՆՊԱՆ ԶՈՒՔՆԵՐ

ԳԱՍՏԻԱՐԱԿԻՉ ԿԻՆԸ

Իբրեւ իրաւարարներ մեր երջանկութեան եւ մեր առաքինութիւններուն մէկ մասին, կիները իրենց նկարագրին եւ բարքերուն կնիքը կը դրոշմեն մէն մի նոր սերունդի վրայ, քանի որ ամէն մի սերունդ, իր առաջին տարիներուն՝ անոնց մի միայն կը պատկանի: Ո՛վ որ խորհրդածած է մեր առաջին սոցաւորութիւններուն կորովին եւ պինդ տեսութեան վրայ, ո՞վ որ կրնայ մտածել թէ այդ առաջին սոցաւորութիւններն ստուգիւ անոնք են՝ զորս մայր մը կը հաղորդէ կամ կը կերպաւորէ, պիտի չփարանի ընդունելու թէ կինը իր տկար ձեռքերուն մէջ կը կրէ բնկերութեան ճակատագիրը: Մանուկին այս առաջին սոցաւորութիւններն են որ յետոյ կ'ըլլան կատարեալ մարդուն հրայրքները եւ երբեմն սկզբունքները: Ոչ այնքան մայրիկին կաթն է որ կ'իւրացնէ զաւակին արիւնը, որքան անոր գաղափարները՝ իր միտքը. այդ գաղափարներուն մէջ կան նոյն իսկ այնպիսիներ, զորս յետոյ նոր գաստիարակութեան մը բոլոր ջանքերը չեն կրնար ոչ յաղթահարել եւ ոչ եղծել. զգայութիւնները եւ պատկերները այնքան ուժով կը քանդակուին փափուկ հիւսուածքին մէջ անոր ուղեղին, որ այս գործարանը որքան զօրանայ ինքը, նոյնքան նաեւ կը զօրացնէ զանոնք. կը տեսնուի ահա թէ ազդեցութեան նախաւորութիւնը աւելի մեծ է քան միտումին գերազանցութիւնը, այնպէս որ կարելի է քսել թէ բնութիւնը մարդը իր առաջին տարիներուն մէջ կնոջ խնամակալութեան տակ զննելով, անոր կուտայ մեծագոյն բաժինը՝ անհատներու եւ ժողովուրդներու բարոյական ճակատագիրը վարելու գործին մէջ:

Ա. Վ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՅԻՍՈՒՍԻ ՄԵՍԻԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒՅԻՒՆԸ

Բ.

3. Մեսիային կասարած ազատագրու-
րիւնը զոհի միջոցաւ միայն տեղի կրնար
ունենալ. Յիսուս իր ասպարեզին սեմին
վրայ նոյն իսկ նախաստեղծ իր մանր. —
«Առանց հեղման արեան չլինէր թողու-
թիւն» (Եբր. Թ. 22). յայտնի է թէ այս
զաղափարը մէկն էր սկզբունքներէն օրի-
նական ուխտին, որուն մարդարէշները, ի-
րենց պատգամներուն ինչ ինչ խորհրդաւոր
մասերուն մէջ, Յաւիտեականին թողու-
թիւնը կը կապեն Մեսիային տառապանք-
ներուն հետ, զորս կը նկարագրեն թիւս
քիչ մը առեղծուածային բայց սրտազրաւ
զիծերով: Աւետարանական բազմաթիւ
հատուածներ կը ցուցնեն թէ Յիսուս, ինքն
ալ, ընդնշմարեց իր երկրաւոր ասպարէզին
այս կերպ վերջաւորութիւնը: Վիճակի նը-
կատուած է միայն սա կէտը թէ սկիզբէն
իսկ նախատեսած էր ան դայն, թէ աւելի
յառաջացած շրջանի մը միջոցին, երբ
քահանայապետներուն յարաճուն ոտխու-
թիւնը այլ ևս ոչ մէկ կասկած չէր կրնար
թողուլ իրեն սպասող ճակատագրին մասին:

Այս, ինչպէս և ուրիշ քանի մը կէտերու
մասին, կարծես պզտիկ անհամաձայնու-
թիւն մը, չըսելու համար ուղղակի հա-
կառութիւն մը, կայ երկու զուգահեռական
վաւերագիրներու, այսինքն խմբագիր ա-
ւետարաններուն և չորրորդին միջև: Առա-
ջինները, կ'ըսեն, յոյժ նկատելի փոփո-
խութիւն մը կը մատնանշեն՝ Յիսուսի
Փրկիչպան կոչումին վերջը ունեցած
կացութեան մէջ, ուր անիկա աներկմիտ
յատակութեամբ կը խօսի Երուսաղէմի մէջ
իր կրեւիք արիւնազանդ մահուան մասին:
Բայց Յովհաննու Աւետարանը այս երանգը
չի պահեր բնաւ, և առաջին վայրկեանէն
Փրկչին բերանը կը դնէ իր չարչարանքնե-
րուն վերաբերող քօղարկեալ ակնարկու-
թիւններ (Բ. 19, Գ. 14). խորհրդաւոր
խօսքեր՝ որոնք անպատճառ զիրենք պա-
րունակող զիրքին վաւերականութեան ընդ-
դէմ ալ չահագործուած կրնան ըլլալ:
Ի՞նչպէս ընդունել, կ'ըսեն, որ Յիսուս
այնքան կանուխ նախատեսած ըլլայ Գող-

գոթայի չարչարանքը: Ըսել է թէ առաջուց
զիտէր ան իր ճակատագիրը. բան մը որ
կարծես պիտի նուազեցնէր իր գործին
վեհութիւնը, ջղադրգոական վիճակի մէջ
ցուցնելով իր ամբողջ գործունէութիւնը.
վասնզի, վերջապէս, ինչո՞ւ այնքան տա-
ժանքներ յանձն առնէր, եթէ զիտէր թէ
պիտի ձախողէր ի վերջոյ: Այս պատճառա-
այնպէս կը նկատեն թէ այդ հատուածները,
ամէն բան լրանալէ վերջ է որ աւետա-
րանական պատմութեան մէջ մտցուցած
են Փրկչին գործին ու անձին վերաբերմամբ
այն հասկացողութիւնը, որ աւելի յառաջա-
ցած շրջանի մը մէջ էր որ երևան եկաւ: Եւ
սակայն հարցը կարծուածէն աւելի բարդ է
ինքնին, և յաջորդ իրողութիւնները ևս
նկատի առնուելէն ետքն է որ կատարեալա-
պէս կարելի պիտի ըլլայ հասկնալ դայն:

ա) Արդարեւ Յիսուս շատ լաւ կրնար
նախատեսած ըլլալ իր մահը, առանց ա-
տոր համար ձեռնթափ ըլլալու իր ժողո-
վուրդին նուիրուելու իր պարտականու-
թենէն: Իր հանրային պաշտօնավարու-
թեան սկիզբն իսկ իր առած կեցուածքը
կը ստիպէ զմեզ ընդունել թէ անիկա իր
գործունէութեան ելքին մասին չունէր որ
և է պատրանք: Թէև մահացու կերպով
ստուած անկէ՝ զոր «իշխան աշխարհիս»
այսօրիկը կը կոչէ ինքը, և սակայն անոր
մտածումը պիտի չկարենար բնաւ շուարու-
մի մատնել զինքը, ցորչափ աստուածային
անհրաժեշտութիւն մը, ինչպէս կը բացա-
տրէ այլուր (Ղուկ. ԻԳ. 26), իրեն պիտի
պարտագրէր այդ դոհը: Իր չարչարանքէն
օր մը առաջ ինք չէր ըսողը թէ ընթրիքի
բաժակը «իւր տրիւնին նոր ուխտն» է,
հեղուած՝ «մեղքերու թողութեան համար»
(Ղուկ. ԻԲ. 20. Մտթ. ԻԶ. 28): Ինք չէր
դարձեալ որ իր աշակերտներուն հետ ու-
նեցած յառաջագոյն խօսակցութեան մը
միջոցին բայտարեց. «Որդի մարդոյ ոչ եկն
պաշտօն առնուլ այլ պաշտել, և տալ զանձն
իւր փրկանս ի վերայ բազմաց» (Մտթ.
Ի. 28): Այս նշանաւոր խօսքերը, որոնք
փորձութեան և մկրտութեան տեսարան-
ներուն կապուած են, հարկ եղած չափով
կը ցուցնեն թէ անոնցմով արտայայտուած
հասկացողութիւնը նախնական եկեղեցւոյ
հաւատքին մէկ մասը չէ միայն, այլ ևս,
իր իսկական զիծերուն մէջ, կը վերանայ

տակաւին մինչև Փրկիչը: Ճշմարիտ է թէ, նոյն իսկ տնայատին մէջ մղած իր պայքարէն վերջը, Յիսուս տակաւին կը դողայ ծանականքի այդ հեռապատկերին առջեւ: Եր մը Պետրոսի ուղղած իր բռնուն կշտամբանքը (Մտթ. ԺԳ. 23) կը ցուցնէ իր հոգիին ներքին վիճակը, հասկցնելով պարզապէս թէ այդ նուաստացումը ո՛րքան ահաւոր կ'երեւէր իրեն, եւ թէ իր սիրտը որքան խորապէս կը խոցուէր ատկէ:

Բայց ինչ որ այ եղած ըլլան այդ բնական դիմադարձութիւնները, Քրիստոս լիովին կը տեսնէր իր կիանքին բռնամահ վերջաւորութիւնը՝ ծայրակէտին վրայ այն ճամբուն, ուսկից անցնիլ հրամայիր էր իրեն իր Աստուածը: Թերեւս, ի սկզբան, կ'անգիտանար թէ իՆչպիսի պիտի ըլլար այդ տառապալից կատարումը: Աշխարհի մեղաց բարձումին նուիրուած անմեղ զոհ (Յովհ. Ա. 28)՝ ինքը աստուածային իմաստութեան միայն էր ապաւինած: Եւ սակայն ժողովուրդին պետերուն հետ ունեցած իր պայքարները շուտով ցոյց տուին իրեն թէ ո՛ւսկից պիտի գար, ի վերջոյ, եղբրական հարուածը: Ծայրայեղութեան տարուած՝ իրենց նախանձէն և հպարտութեան պատրանքներէն, խորայնի պետերը իրենց ատելութեամբը կը հալածէին Գալիլայի մարգարէն, արդ, որովհետեւ նիւթական ոյժը իր կողմը չէր եղած բնաւ, կամ, աւելի, որովհետեւ Յիսուս սկիզբէն չէր ուղած գործածել զայն, ինք կրնար առանց երբեք նեղուելու տեսնել թէ այդ հակառակութիւնը ո՛ւր պիտի տանէր զինքը:

Եւ սակայն, եթէ ինքը կանուխէն միտքը դրած էր չհամոզել ժողովուրդին մեծերը, բոլորովին տարբեր կերպով է որ երևան կուգային ամբոխին զգացումները: Գիտենք թէ Տէրոջը հանդէպ բազմութիւնը երկար տտեն վերապահ կամ վարանոտ մնաց: Շատ անգամներ, նոյն իսկ թափ տուաւ ան իր խանդին, և եթէ այս յաջողութիւններուն թատրը եղաւ աւելի հիւսիսի գաւառը, Յիսուս ներքնապէս կըրնար յոյս տածել այս ուղղութեամբ իրեն չահելու Հրէաստանն ալ, թէ մեր այս մշտածումը ենթադրութեանց վրայ չէ հիմնուած, թէ Յիսուս արդարեւ կը տածէր այդպիսի վստահութիւն մը՝ կ'ապացուցուի իր վիշտին պայթումէն, զոր ունեցաւ ա-

նիկա, տեսնելով աննուաճօրէն ըմբոստ այս ժողովուրդին յամառութիւնը: «Երուսաղէմ, Երուսաղէմ, կը զոչէ ան, որ կոտորէիր զմարգարէսն և քարկոծ տոնէիր զառաքեալսն առ քեզ, քանիցս անգամ կամեցայ ժողովել զմանկունս քո, զոր օրինակ ժողովէ հաւ զձագս իւր ընդ թիւովք, և ոչ կամեցարուք» (Մտթ. ԻԳ. 37):

Կը կրկնեմ. չառ հաւանական է որ Քրիստոս կանուխէն հրաժարած ըլլայ զըլխաւորները իրեն քաշելէ. թէ և, այս ենթադրութեան մէջ, իր այդ վերաբերմունքին չարժաոյթը եղած ըլլայ մոլորած և տառամտոտ ամբոխը փրցնել իր պետերուն աղիտաւոր ազդեցութենէն: Ու եթէ Յիսուս ի վերջոյ պարտաւորուեցաւ հասկնալ թէ իւրայէլ իր ամբողջութեանը մէջ չէր ուղեր երբեք վիշտի Միսիա մը, այդ օժտումը ի վերջոյ պիտի փութացնէր միայն հեթանոսներուն դարձը և Աստուծոյ թագաւորութեան ընդարձակումը աշխարհի մէջ (Մտթ. ԻԱ. 43). այնքան ցուցմունքներ կան ահա հաստատող թէ Փրկիչը, առանց նոյն իսկ պատրանքի ենթարկուած ըլլալու իր երկրաւոր յաջողութեանը մասին, պարտաւորուած կը զգար ինքզինքը աշխատիլ անդողար, և թէ առերեւոյթ այն ձախողուածը, որուն կը թուի յանգիլ իր գործը, ոչ մէկ կերպով կը նուազեցնէ անոր լուրջ ողբերգականութիւնը և վեհազոյն մեծութիւնը:

բ) Չորրորդ Աւետարանը ուրեմն ոչ միայն չի հակասեր տուջիններուն պատմութեանը, այլ ընդհակառակն կը հաստատէ մկրտութեան և անապատի փորձուածութեան արդէն տրուած բացատրութիւնը: Իրապէս, երկու վաւերագրիւնները համաձայն են Յիսուսի վերադարձու համար, սկիզբէն, կարգ մը քողարկուած ակնարկութիւններ անոր չարչարանքին (Յովհ. Բ. 19, Գ. 14, Մտթ. Թ. 15, Մարկ. Բ. 20, Ղուկ. Ե. 35): Բայց անոնք տարտաւորէն արտասանուած նախադասութիւններ էին միայն, որոնք իրենց կատարումէն ետքն է որ պիտի հասկնալի ըլլային (հմտ. Յովհ. Բ. 22): Յովհաննու Աւետարանին այն խօսքերուն մէջ որոնք Տէրոջը մօտը առեղծուածական բառերով կը յիշատակեն, պէտք է դասել Զ. զուլիսի նշանաւոր ճառն ալ, թէ և անոր այս հանգամանքը վիճելի կը գտնեն կարգ մը առ-

տուածաբաններ, որոնց դատումովը «ուսուցիչ զմարմին» Քրիստոսի եւ «հաւատալի նա» բացատրութիւնները պարզապէս հոմանիշ են: Այս մեկնաբանութիւնը, սակայն, թերութիւնը ունի գունաթափելու բնուիւթը, որ կը տկարանայ եւ յանկարծ կը կորսցնէ իր բարձր ինքնատպութիւնը: Ի՞նչ գործ ունին հոս Յիսուսի Քրիստոսի «մարմինն ու արիւնն», ի՞նչ փրկական հաւատքի վրայ է խնդրը: Պիտի ուզուի՞րսել թէ Տէրը յատկապէս կը գործածէ այս բառերը, որպէսզի գտում մը ընէ, խրաչեցնելով լաւ չտրամադրուած ունկնդիրները: Բայց այդ պարագային ալ պէտք պիտի ըլլար որ իր գործածած բառերը իմաստ մը ունենային հաւատացեալներուն համար, որոնք զժողովրդի պիտի կրէին անոր մէջ տեսնելու հասարակ կրկնութիւնը հաւատքի վերաբերող այն ուսուցումներուն, զորս լսած էին իրենց վարդապետին գործունէութեան առաջին օրերէն: Եւ կամ արդեօք Յիսուս նպատակ ունէր ուղղորութիւն հրաւիրելու իր «պատմական անհատականութեան» վրայ, եւ հաստատելու իր իրական մարդկութիւնը: Բայց ո՞վ պիտի մտածէր տարակուսիլ այդ մասին, եւ ինչո՞ւ այդպէս տարբադարել իր անձը, ինչպէս կ'ընեն գոյացութիւն մը, երբ կ'ուզեն իրր սնունդ բաշխել զայն: Արդարեւ, այդ նշանաւոր հատուածին մէջ՝ հաւատալու պարտականութիւնն է որ կը հաստատուի. ու այդ հաւատքին առարկային ճշգրտագոյն յատկացումն է միայն որ Յիսուս կ'աւելցնէ հող: Ինքզինքը բաղդատելով «հաց»ին հետ, Փրկիչը կը ներկայանայ իրեն հաւատացեալին կենդանարար սկիզբը. երբ ընդհակառակն կը խօսի իր «մարմինն եւ արիւնն»ին վրայ, Յիսուս խնդրոյն բուն խորքը կ'իջնէ, կը ճշգրտէ, կը բացատրէ հարցը, հասկցնելով թէ իր մահը պիտի ըլլայ պայմանը իր կեանքին տըլուծմանը, այսինքն թէ Քրիստոս մեռնելով միայն պիտի կարենայ բաշխել իր մարմինը աշխարհի փրկութեան համար: Գալով այս ուսուցումներուն առեղծուածային նկարագրին, հետեւալը կը թուի ըլլալ անոր պատճառը: Ստուգապէս, Յիսուս իր ապագայ չարչարանքը իր աշակերտներուն միայն ծանոյց յատկօրէն. ու այդ ալ բնաւ փրկապետան կենսաբնական ետքը միայն. այսինքն

այն ատեն՝ երբ տասներկուք իրենց հաւատքը բացայայտեցին իրենց վարդապետին մեծախառնութեան մասին, ու հարկ եւ զաւ զանոնք ընտելացնել չարչարող Քրիստոսին զաղափարին: Ի դէպ է աւելցնել թէ, երբ ուզուի մեկնաբանել Փրկչին վրայ այս առթիւ եղած մարգարէութիւնը, մասնակագրական նկատողութիւն մը պարտաւորութեամբ պէտք է տառական լմաստով առնել: Ընթացիկ գործածութեան նայելով, «Երեք օրեր» բացատրութիւնը Յիսուսի համար կարճ միջոցի մը լմաստը ունի լոկ. Յիսուսի ըսել ուղածը գերեզմանին վրայ իր յաղթանակն է միայն. այսուհանդերձ աշակերտները այնքան գէշ պատրաստուած են ընդունելու Յիսուսի մահը, որ այս խօսքը շատ անգամ կերպով կը ճնշէ անոնց յիշողութեան վրայ — ինչպէս կը պատահի անոնց որ չարչարիչ զաղափարէ մը հալածուած են — եւ, առ ժամա, ուրիշ ամէն բան կը ջնջուի անոնց հորիզոնէն: Եւ աւտուած ճշակապէս պատմութիւնը տպաւորիչ պարզմտութեամբ է որ կը ցուցնէ թէ իրենց վարդապետին մասին եղած այս կանխասացութիւնը որչա՞փ մութ կ'երեւէին անոնց (Մտթ. Ժ. 21, 22. Մրկ. Թ. 30, 31. Ղուկ. ԺԷ. 33, 34). իրենց այնքան զժուար կուգային այդ խօսքերը որ՝ Յիսուսի Յարութիւնէն վերջը միայն հասկցան անոնց լմաստը (Ղուկ. ԻԴ. 26, 27):

Բայց ի՞նչ տուաբեւոյնները, իրենց հրեական նախասպաշարուածներէն կուրացած, չէին կրնար տեղալ ծանականքի այդ հետապատկերին, Յիսուս իր նայուածքովը չափեր էր զայն, առանց վեհերոտութեան, առանց հպարտութեան եւ առանց շաղփաղփանքի, գիտնալով թէ իր փառաւոր պաշտօնն էր որ այդ բանին կը ստիպէր զինքը, ազատարարը, Մեսիան, տալու համար «զանձն իւր փրկանս փոխանակ բաղման» (Մտթ. Ի. 23): Որպէսզի փրկանքի այս գինը ընդունելի ըլլար, պայման մը անհրաժեշտ էր, սակայն: Երբայցեւոց մէջ, զո՞հ մատուցուելիք կենդանին պէտք էր անթերի եւ ամբողջ ըլլար. շատ աւելի անհրաժեշտ պիտի ըլլար անտարակոյս որ Քրիստոս գերը ըլլար սրտի որ եւ է արատէ, կարենալու համար հանդիսանալ «զոհն Աստուծոյ, որ բառնայ զմեզս աշխարհի» (Յովհ. Ա. 29):

Ժ. Պ.

ՏՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՎԵՐԱՓՈԽՄԱՆ ՏՕՆԻՆ ԱՌԹԻԻ ՔԱՆԻ ՄԸ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եկեղեցագրիտական տեսակէտով պատմաբան-նական ստուգութիւն մըն է թէ Աստուածածնի տօները շատ կանուխէն չէ որ սկսած են քրիստոնէից կրօնական կեանքին մէջ։ Բայց ատկէ իրաւունք չունինք բնաւ հետեցնելու թէ առաջին քրիստոնեաները նուազ յարգալից էին Փրկչին մօրը յիշատակին հանդէպ։ Անոր դիրքը այնքան բացառիկ էր փրկութեան գործին մէջ որ, անկարելի էր որ վաղուց այդ դիրքին համեմատական չըլլար նաեւ անոր անձին կարեւորութիւնը՝ քրիստոնէական զգացումին մէջ։ Այս կերպով միայն արդարեւ կարելի է բացատրել այն ջերմ սէրը, որով առաքեալներն ու աշակերտները շրջապատած էին Տիրամայրը, ինչպէս Կերիկ Գործք Առաքելոցէն. և այդ սիրոյն արձագանգն է որ կը լսուի շարունակ յաջորդ դարերու պատմութեան և աւանդութեանց մէջէն։

Տօները չէ որ պիտի կարենային արտայայտել միշտ հաւատքին հետ կապ ունեցող այս կամ այն զգացումը. ծիսական այդ հանդիսութիւնները պայմանադրական պատշաճութիւններ են, որ կը ծառայեն պանծացնելու արդէն զայ եղած զգացումները։ Ու Աստուածածնի տօները, յետոյ և հետզհետէ, աւելի փառաւոր արտայայտութեան մը միայն վերածնելին այն ջերմեանու գոյնիւնը՝ զոր քրիստոնեայք միշտ ունեցած էին արդէն Մարիամու մասին։

Թէ ստուգելու Աստուածածնի տօներէն առաջ արդէն գոյութիւն ունեցած է անոր զգացումը՝ կը ցուցնեն երեք եկեղեցիները, զորոս կոստանդիանոս Ս. Կոյսին անուան նուիրեց իր նոր կայսրութեան ոստանին մէջ։ Վերջին կէս դարու միջոցին Հռոմի մի Թարսիս մէջ կատարուած պեղումներ երևան հանեցին Ս. Կոյսին նուիրուած եկեղեցի մը, Santa Maria antica, որ հնագոյն է քան նոյն ոստանին մէջ ամենէն հին համարուած պաղիլիքան իրողութիւն է թէ 431 էն առաջ Եփեսոսի մէջ կար Մարիամու նուիրուած մեծ եկեղեցի մը, որուն մէջ դամարուեցաւ այդ թուականին հոն տեղի ունեցած Գ. Տիեզերական ժողովը։ Այդպէս պէտք է եղած լինի առհասարակ բոլոր հին քրիստոնեայ ժողովուրդներուն, հետևաբար նաեւ մեր մէջ։ Ղուկաս Աւետարանիչէ գծուած Աստուածածնի պատկերի մը Բարթոլոմէոս Առաքեալի ձեռքով Հայաստան բերուած և յանուն Տիրուհւոյ շինած փոքրիկ եկեղեցիի մը մէջ դրուած ըլլալու աւանդութիւնը, որ վաղնշական է շատ, մեր ժամակարգութեան ամենահին մասլանքներուն մէջ՝ Յովնանու կարապետի, Ստեփաննոսի և Լուսաւորչի անուններէն ալ առաջ միշտ Ս. Կոյսին անունին յիշուիլը անվիճելի, դա-

ւանաբանական հարցերու յուզման նախագոյն ժամանակներէն՝ Աստուածամօր իմացութիւն հանդէպ ակիզքէն իսկ մեր եկեղեցւոյ ցոյց տուած ուղղափառ կեցուածքը, շարթուան օրերէն մէկուան, չորեքշաբթիի, անոր մտածումին նուիրուած լինելը, մեր կրօնական և եկեղեցական գրականութեան մէջ շատ կանուխէն Ս. Կուսին մասին տածուած խանդավառ զգացումը, ասոնք ամենքը կը ցուցնեն Փրկչին մօր յիշատակին հանդէպ Հայաստանեայց երկիւղածութիւնը ամենահին դարերէ ի վեր։

Թերևս բոլորովին արհամարհելի տեսութիւն մը չըլլայ, բայց կարելի չէ նոյն ատեն կատարելապէս հիմնաւոր նկատել այն կարծիքը, զոր ոմանք յայտնած են իրրեւ բացատրութիւն Աստուածածնի տօներու հաստատման յապաղումին, զանոնք համարելով եկեղեցւոյ իշխանութեան կողմէ յետոյ մտածուած հնարքներ՝ ծածկելու և ժողովելու համար կարգ մը զիցուհիներու կառավարչական տօները։ Աւելի ուղիղ պիտի ըլլար ընդունել, Henri Kerner-ի հետ, թէ այդ յապաղումին բուն պատճառն էր այն ըզրուաւորութիւնը, զոր եկեղեցին հաւանաբար կ'աւելէր ունենալ, որպէսզի, ցորչափ բոլորովին արմատախիլ չէր եղած հիմնաստութիւնը, քրիստոնէից հոգեւոր կեանքին մէջ չկազմուէին այնպիսի հանդիսաւորութիւններ, որոնք կրնային յիշելնել հիմնաւոր աստուածութեանց ազգակցական յարաբերութեանց մասին եղած միթոսները։ Բայց աստի, ըստնայն հեղինակին, կարելի է տակաւին խորհիլ թէ եկեղեցին, որ և է ուրիշ յիշատակներու վերաբերմամբ տօնացոյց կազմելէ առաջ, պարտ էր անշուշտ նախ Յիսուսի Քրիստոսի կատարած փրկագործութեան և անոր կեանքին հետ ուղղակի կապ ունեցող իրողութիւնները տօնախմբելու փոխն ունենալ, դարձնել, պէտք չէ մոռնալ թէ հաւատացեալները հին ատեն հետամուտ էին Քրիստոսի կեանքին պարագաներէն անմիջապէս յետոյ տօնելու մարտիրոսացած սուրբերը մանաւանդ. առանց մարտիրոսութեան սուրբ նկատուած անձերուն տօնախմբութիւնը կատարելու սովորութիւնը աւելի ուշ է սկսած։

Այս կերպով է նաեւ որ յապաղած է Ս. Կոյսի տօներուն հաստատումը, որ, ամենայն հաւանականութեամբ, ամենէն կանուխը՝ Ե. դարուն վերջերն է սկսած։ Այս առիթն կ'արժէ զիտել երկու կէտեր։ Անոնցմէ առաջինը սա է թէ Ս. Կոյսին պաշտամունքը — իր յարաբերական իմաստով անշուշտ առնելով այս բառը — արեւելքի մէջ սկսած է նախ, և անկէ անցած է արեւմուտք։ Այդ շրջանին, իտալիա կախումի այնպիսի յարաբերութիւն մը ունէր Բիզանդիոսի հետ, ու Հռոմի կրօնական իշխանութեան վերաբերմունքը այնքան փափկանկատ էր կայսերական արքունիքին հանդէպ, որ զրեթէ անկարելի էր որ նոր Հռոմի համարով հինին փոխանցուած տնօրինութիւնները կամ սովորութիւնները շարժանաւային հոն յաւաքոյն ընդունելութեան։

Իսկ երկրորդ կէտը այն է թէ, ինչպէս նա-
հատակուած սուրբերուն տօնին ընդհանրապէս
հիմ ծառայած է անոնց մարտիրոսութիւնը,
նոյնպէս, առանց մարտիրոսանալու սուրբ ճանչ-
ցուածներուն տօնին հիմ նկատուած է անոնց
մահը: Ըստ այսմ, ամենայն հաւանականու-
թեամբ, Ս. Կոյսին տօնախմբութիւնը անոր մահ-
ուան կամ ննջումին յիշատակին հանդիսաւորու-
մէն պէտք է ծագած ըլլայ առաջին անգամ.
այսինքն անոր տօներուն մէջ հնազոյնը պէտք է
նկատուի ննջումին տօնը: Թէ այս այսպէս է՝
չափով մը կը հաստատուի անոյ որ բոլոր առա-
քելական եկեղեցիներուն մէջ Մարիամի տօնե-
րուն ամենէն կարեւորն ու նուիրականը նկատ-
ուած է ցարդ ա՛յդ տօնը:

Անցողաբար պարտինք յիշել հոս թէ Ս. Կոյ-
սի մահուան հետեւաբար և գերեզմանի տեղւոյն
մասին երբեմն կարծիքներու երկուութիւն մը
յառաջ եկած է իտրնոզներ եղած են ի նշատ
Եփեսոսի. այն տեսութեամբ թէ քանի որ Յով-
հաննէս այդ քաղաքին մէջ կը բնակէր, ու Մա-
րիամ անոր էր յանձնուած ըստ Դ. Աւետարա-
նին, շատ բնական է որ հոն պիտի պատահած
ըլլար իր մահը: Այս կարծիքին իբրեւ հաստա-
տութիւն յառաջ բերուած են Դ. Տիեզերական
ժողովի զօւմարման ատեն Ս. Կիրիլի խօսած
ձառին այն բառերը, որոնց մէջ կ'ըսուի թէ
«Աստուծոյ սուրբ մայրը այսօր ամենքս հոս է
հաւաքած»: Բայց այս խօսքը ակնարկութիւն է
մանաւանդ անոր անուան կառուցուած եկեղե-
ցիին. ու եկեղեցի մը կը կանգնուէր ոչ թէ ան-
պատճառ սուրբի մը գերեզմանին, այլ նաև մէկ
մասունքին վրայ, և յաճախ նոյնպէս անոր մէկ
յիշատակին առթիւ: Եփեսոսի այդ եկեղեցին
կրնար առառուելն քացատրուիլ Ս. Կոյսին հոն
բնակած լինելու աւանդութեամբ: Ըստ այսմ,
բացորոշապէս ճշմարտ միայն պէտք է լինի այն
կարծիքը, որ, «լաղուց» երուսաղէմի մէջ եւ ի
Գերթեմանի կը ցուցնէ Աստուածամօր գերեզ-
մանը: Վերնատան տեղւոյն մօտ, Ս. Կոյսի ննջ-
ման յիշատակին 1898 թ. շինուած՝ գերման կա-
թոլիկներու եկեղեցին կրնայ ցուցնել անոր մե-
ռած վայրը միայն, առանց հերքելու գերեզմա-
նատեղին աւանդութիւնը:

Թէ Յիսուսի մայրը մեռած և թաղուած է ե-
րուսաղէմի՝ մէջ, կը հաստատուի ոչ միայն ան-
վաւեր աւետարաններով, որոնց խորագոյն հը-
նութիւնը և այս մասին ամէնուան համաձայն լի-
նելը մեծ կշիռ ունի անտարակոյս, այլ նաև
վաղնջական ուխտաւորներու պատմածներով եւ
ուրիշ վկայութիւններով: Այս վերջիններուն մէջ
նշանաւորն է երուսաղէմի Յօրնայ պատրիար-
քին յայտարարածը, 451 թ., ի պատասխան Մա-
կիանոսի: Այս կայսրը Կ. Պոլսոյ մէջ Ս. Կոյսին
անուան եկեղեցի մը կառուցած ըլլալով, և քա-
վաքելով հոն փոխադրել անոր մարմինը, երբ
նշքեր էր դայն իրմէ, եպիսկոպոսը պատաս-
խաներ էր թէ չէր գտնուած Տիրամօր մարմինը
գերեզմանին մէջ, զի երկինքն է ան:

Բանաւոր է ուրեմն մտածել թէ առաջին ան-

գամ երուսաղէմի՝ մէջ պէտք է հանդիսաւոր-
ուած լինի Փրէշիլի մօրը ննջումին կամ մահուան
յիշատակը: Այս մասին ամենահին վկայութիւնը
կը գտնուի երուսաղէմի մօտերը ապրած արքայ
սուրբ Թէոդորոսի մը (+ 529) վարքին մէջ, ուր
կը խօսուի Մարիամու հանդիսաւոր տօնի մը
վրայ, որուն համար մեծ բաղմունքին կը հա-
ւաքուէր սուրբ քաղաքին մէջ: Ի պատիւ Աստ-
ուածամօր կատարուած այսպիսի հանդիսաւոր
տօն մը կը յիշատակուի աւելի քան դար մը
ետքը, Սպանիոյ մէջ ևս, Ս. Իլտէփոնսի ատե-
նէն, որ եպիսկոպոս էր Թոլէտի (+ 667) և Այս ե-
պիսկոպոսը տօնը կանխող երեք օրերու ընթաց-
քին կը կատարէր թափօրներ, եւ այդ առթիւ
նոյնիսկ յատուկ պատարագ մըն ալ գրած էր:

Ստոյգ է թէ այս երկու վկայութեանց մէջ
ևս յատկօրէն չի յիշուի թէ ննջումին տօնն
էր այն, ու չի նշանակուի նոյնպէս թէ որ օր
կը կատարուէր ան: Բայց անկէ սա՛ միայն կա-
րելի է հետեւցնել թէ այդ թուականին տակաւին
միակ հանդիսաւորութեան մը մէջ միաճամբու կը
կատարուէր յիշատակութիւնը Ս. Կոյսին կեան-
քին դանապան պարագաներուն, որոնք աւելի
ետքը, քանի մը զար յետոյ, վերածուեցան ա-
ռանձին տօնակատարութեանց, եւ որոնց մէջ
սկիզբէն ամենէն կարեւորը նկատուած պիտի ըլ-
լայ անշուշտ ննջումը, քանի որ առաջին անգամ
իր գերեզմանին շուրջն է որ կը կատարուի տօ-
նը: Դաւով տօնակատարութեան թուականին
կամ օրուան, աւելի քան հաւանական պէտք է
նկատուի թէ օգոստոսի 15 ը միայն կրնայ եղած
ըլլալ ան, ինչ որ կը ցուցնէ ընդհանուր եկեղե-
ցւոյ ցարդ հետեւած սովորութիւնն ալ, թէ եւ
կան ինչ ինչ նշաններ եւս թէ ի սկզբան արեւ-
մուտքի մէջ, մասնաւորաբար ի Կոյուա, երբեմն
տօնուած է ան յունի. 18 թ., եւ արեւելքի մէջ,
միայն զպոնիներու եկեղեցիին մէջ, յունի. 16 թ.:

Յամենայն դէպս, Աստուածածնի տօնը, իբ-
րեւ ամբողջական յիշատակութիւն Ս. Կուսին կե-
նաց՝ որոշ մասնաւորմամբ միայն ննջումին,
սկսած էր արդէն պաշտօնականացած հանդիսա-
ւորութիւն մը լինել ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ,
Ձ. դարուն վերջերը, երբ Մօրիկ կայսրը (588-602)
հրամայեց դայն տօնախմբել օգոստ. 15 թ. Մեր
մէջ ևս այդպէս միայն պէտք է եղած լինի Աս-
տուածածնի տօնին ըմբռնումը, եւ ամենակա-
նուսը մինչեւ ի. դարուն, զի իտրնացեայ առ
Սահակ Արքեպիսկոպոսի գրած թուղթին մէջ զայն ստով
«տօն իսկուհւոյն» կոչելը դայդ միայն կրնայ հաս-
կցնել:

Դիտուեցաւ թերեւ թէ Ս. Կոյսին տօնին կամ
մահուան մասին մեր ցարդ տուած քացատրու-
թեանց մէջ զգուշացանք գործածել վերափո-
խում բառը: Ընդհանրի պարտինք արդարեւ թէ
քրիստոնէական հնութեան՝ գրեթէ մինչեւ Թ.
դար, անձանթ թէ այդ բառը՝ գէթ այն իմաս-
տով, որով աւելի ետքը և մինչև այսօր հասկըց-
ւած է ան: Եկեղեցական գրականութեան մէջ,
Ս. Կուսին մահուան համար երկար ատեն լատի-
ներէնին մէջ գործածուած են dormitio (ննջում)

և *pausatio* (փախճանում) բառերը, որոնք կը թըռնին թարգմանութիւնն ըլլալ յաւանարէն *παύσις* բառին, որ կը նշանակէ բնակում, նիքիւն, կարելի է անշուշտ մտածել թէ փոխանունարար ևս կրնան կիրարկուած ըլլալ այդ բառերը, նըշանակելով որքան՝ մահ, նոյնքան եւ յարաբիւն, նման *transitus* (անցաւորութիւն) և *depositio* (աւանդում) բառերուն, որոնք ծիսական լեզուի և վկայարանութեանց մէջ գործածուած են մահուան իմաստով, իրիւ թարգմանութիւն յունարէն *μετεστάσις* և *ἀνάληψις* բառերուն, որոնք կը նշանակեն «անցում», «փոխում», հոգիին մարմինէն բաժնետելով երկինք ելլելուն ակնարկութեամբ։ Եւ սակայն արժան է զիտել թէ րուն ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄ (*assumption*) բառը, այժմու իմաստով, իրիւ անունը տօնի մը՝ որ կը նշանակէ Ս. Կոյսին մարմնով եւ հոգեով երկինք վերացումը, չկայ խորագոյն նուաթեան մէջ։

Ասով ըսել չենք ուղեր սակայն թէ գաղափարը անձնութիւն էր հիներուն, անձնութիւն էր ոչ թէ գաղափարը, այլ տօնը։ Վանդի ուրիշ է եղելութեան մը գաղափարը, ուրիշ՝ անոր տօնը։ Գաղափարը խորհուրդն է իրողութեան, իսկ տօնը՝ հանդիսաւորումը այդ իրողութեան խորհուրդին։

Թէ Ս. Կոյսին երկինք վերացման զգացումը Ե. դարէն սկսեալ առարկայ եղած է քրիստոնէից երկրաւորութեան, կը հաստատուի մէկէ աւելի ապացոյցներով։ Այդ մտքը ակնարկութեանն կան արդարեւ Գրիգորի կողմէ 428ին կամ 429ին Նեստորի դէմ խօսուած և Ս. Կիրիլի կողմէ 431ին խօսուած քարոզներուն մէջ։ Ատոր կ'ականարկուի նոյնպէս Դիոնիսիոս Արեւսպագայի անունով առ Տիտոս եպիսկոպոս ուղղուած նամակի մը մէջ, զոր վերջերս Տ. Ե. Վ. Վէթմըքը թարգմանեց հայերէնէն, եւ որ ամենէն ուշը Ե. դարու գրուածքն է լինի, ինչպէս նաև Երուսաղէմի Յորնաղ պատրիարքին առ Մարկիանոս կամ Գողգեր գրած պատասխանին մէջ, զոր վերի յիշեցինք։

Պարագան կատարելապէս միևնոյնն է նաև մեզի համար. Արեւսպագային տեսութենէն ներշնչուած են խորենացիի ընծայուած առ Սահակ Արծրունիի թուղթին հեղինակը և Զարարիա կաթողիկոս՝ վերափոխման իր ճառին մէջ. տեսութիւն զոր յետոյ որքան բանաստեղծօրէն նոյնքան առարկայաբար ընդլայնած են նարեկացի իր ներբողին, Ենորհայի՝ իր յօրինած շարականին և Դանձին, Լամբրոնացի՝ իր ճառին, և Կիրակոս Երզնկացի «Արեւելք գերարկի» շարականին մէջ։

Ստոյգ է այս. այսինքն պարզ է թէ վերափոխման գաղափարը գոյութիւն ունէր Ե. դարէն ի վեր, եթէ ոչ աւելի առաջ ևս. իսկ նոյնքան ստոյգ է նաև թէ անոր՝ տօնի վերածումը, այսինքն ծիսական և պաշտամունքային հանդիսաւորումը պաշտօնականացումը, սկսած է կատարուել առնուազն երկու դար ետքը։ Հռովմի հայրապետներէն Սարգիս Ա. (687-701) կը յիշէ զայն առաջին անգամ. Շարլմայնի հրամանա-

գիրներուն մէջ անոր խօսքը կ'ըլլայ 813ին, եւ Լեոն Դ. է որ կը սահմանադրէ կատարել զայն ութօրեքով։

Այդ թուականներուն պէտք է կատարուած ըլլայ ան Յունաց մէջ եւս։ Անդրէաս Կրետացի, որ Է. դարուն վերջերը ապրած է, կ'ըսէ թէ իր տօնը քանի մը տեղ միայն կը կատարուէր. իսկ Մոզեստոս, Երուսաղէմի յոյն պատրիարքը (632-634), վերափոխման վրայ իր ճառին մէջ կը յայտնէ թէ իրմէ առաջ հանդիսաւոր կերպով չէր կատարուեր ան։

Որոշ է թէ վերափոխման տօնին սովորութիւնը կամ գործադրութիւնը իր լրտմին յանգեցաւ, երբ վանականութիւնը, կուսութեան սկզբունքին վրայ հիմնուած գրութիւն, հասաւ իր բարգաւաճ աստիճանին։ Ժ. դարուն էր որ կանոնապէս հաստատուեցաւ անիկա Կիր Մանուէլ Կոմենենոսի հրամանաւ, Բիւզանդական կայսրութեան բովանդակ սահմաններուն մէջ, այդ թուականին է նոյնպէս որ ընդհանրապես նօրէն ընդունուեցաւ անիկա Արևմուտքի մէջ, ինչպէս կ'երևի Ս. Բեռնարտտոսի՝ Լիոնի կանոնիկոսին գրած մէկ նամակէն։ Միևնոյն ժամանակահին է որ եղած է անոր վերջնական և կանոնական հաստատումը Հայ Եկեղեցւոյ մէջ։ Մեր մասնագրարանի երկաթագիր եւ թանկագիրն մէկ ծաշոյցին մէջ, որ, թէև Գրիգոր Տղայ հայրապետի օրով գրուած (1192ին), բայց նախապէս թերեւ չըմանի ծաշոյցի ընդօրինակութիւն մըն է յայտնապէս. ամբողջ տարիին մէջ անգամ մը միայն Ս. Կոյսի համար տօն կը նշանակուի, առանց սակայն «վերափոխման» ականարկութեան, պարզապէս. «Ազատտոս ամսոյ որ աւր Ժն.՝ Մարիամայ Աստուածածնին» վերադարձութեամբ։ Դար մը ետքը, 1299ին, գրուած մագաթնալ բոլորգիր ծաշոյցի մը մէջ կը հանդիպենք փոխում բառին. իսկ աւելի յետոյ գտնուած ծաշոցներուն մէջ՝ մերթ և մերթ փոխում բառերուն։

Յայտնի է ուրեմն թէ վերափոխման տօնը մեր մէջ հայրապետական կարգադրութեամբ իր հանդիսաւորագոյն ձևը առաւ Ներսէս Ենորհայիի տօնօրինութեամբ, որ, ինչպէս Տօնացոյցներուն մէջ գրուած ձանթութեանէն կը հասկնանք, արդէն գոյութիւն ունեցող եօթեայ տօնախմբութիւնը վերածեց իննօրեայի, կարգադրելով որ երեք օրերու շարականներու և ընթերցումներու կարգը երկիցս կրկնուի. մնացեալ վեց օրերուն մէջ Տօնացոյցին այդ տեղեկութիւնը բոլորովին հաւանական չի թուի սակայն. ոչ միայն, ուրովհետև յայտնի դարերու ձեռագրերներէն չատերուն և նոյն իսկ հնագոյն տպագիր ծաշոցներուն մէջ վերափոխման տօնը երեք օր միայն գրուած է և յաջորդող առաջին եւ. և Եր. օրերուն արքայ տօն նշանակուած է, այլ նաև, որովհետև անտեղի չէ թերեւ մտածել որ եթէ մեծանուն հայրապետներ ինքն ըրած ըլլաւ այդ կարգադրութիւնը, պիտի չբաւականանար միայն երկրորդ և երրորդ օրերուն համար գրելով յատուկ շարականներ, ու միւս վեց օրերուն զհանուններն ալ պիտի դարգարէր իր գրչին ու քնա-

րին հոգեկշռն էր ոգոսմաներովը։ Առաջին օրուան շարականը, «Այսօր Ժողովեալ», մասնաշարական աւանդութեամբ առ հասարակ կ'ընծայուի Մովսէս Խորենացիին, զոր պէտք է ընդունինք անշուշտ այդ անուան տակ այլ եւս ճանչուած Սիւնեցի Գերթողը, որ կ'ապրէր է. դարուն։ Արգարիւ Դոսուր է ընդունիլ թէ՛ Ե. դարուն, երբ սուրբ Կոյսին ճնշումին յիշատակին մէջ զեռ բոլորովին շեշտուած էր փոխումին իմացումը, պիտի կարելի ըլլար գրել այդպիսի օրհներգ մը, որ Արիստակացիին վերագրուած աւանդութեան պատմողական յարաբերուն է ինքնին։ Շարականները անպատեհ ժամանակագրական ստուգանիչը չեն տօնեցու թուականին։ անոնք կրնան յօրինուած ըլլալ իրենց տարփողած տօներուն հաստատուէն ետքը, և կըրնայ լինիլ նոյնպէս որ շարականի մը յօրինուած օգոստոս ըլլայ յիշատակի մը կամ սուրբի մը տօնականացման։ Տօներ կան որոնք չունին շարական, ու փոխադարձաբար շարականներ կան ձեռագրաց մէջ՝ որոնց առարկայ եղած յիշատակը կամ սուրբը չեն տօնուած։ Բայց Աստուածածնի պարագան բոլորովին քայքայիկ է, և չի կրնար հնթարկուիլ այդպիսի դատումներուն։ Եթէ անոր յերկինս փոխումին նուիրուած առաջին շարականը է. դարուն գրուած է ստուգիւ, հարկ կ'ըլլայ խորհիլ թէ այդ տօնին՝ պաշտօնականացման գէթ առաջին կամ մասնակի քայլերը պէտք է առնուած ըլլան արդէն այդ ժամանակին մէջ։ Միևնոյն խորհրդածութիւնը կարելի է ընել իբր «ձաշու» երգուած Աստուածածնի այլպէս գեղեցիկ այն միւս շարականին, Անբառամ ծաղիկին մասին, որուն հեղինակը պէտք է եղած լինի կա՛մ նոյնինքն Մովսէս Գերթող, և կամ է. դարուն ապրող ուրիշ գիտնական եւ երկիւղած կրօնաւոր մը, Բարսեղ ձու։

Գալով այն հարցին թէ մեր մէջ ի հնուսին ի՞նչ օր կը կատարուէր վերափոխման տօնը, կրնայ մտածուիլ թէ ի սկզբան անիկա կը կատարուէր օգոստոս 15 ին, ի՞նչ ալ լինէր այդ ամսաթիւին պատահած օրուան պատկերը. կրնայի կամ ոչ. այսպէս կարծելու իրաւունք կուտայ մեզ մանաւանդ վերեւ յիշուած մեր երկաթագիր ձաշուցին «Օգոստոս ամսոյ որ օր 15» պատուէրը, որուն նոտագրուած բառերը անշուշտ պէտք է հասկնալ «15ր ի՛նչ օր օր ըլլայ»։ Այս է արգարիւ, ինչպէս կանխեցինք զիտիլ տալ, բայց հին եկեղեցիներուն սովորութիւնը, եւ էր ի հնուսին եւս՝ Կերեկ թէ, սակայն, յետոյ մեր մէջ խտրու պարտաւորիչ դարձու օգոստոս 15 ի միծաւոր կիրակիին տօնելու սովորութիւնը, այնպէս որ երբ Յունաց նոս միաբանութեան խնդիրներուն ատեն Հայերէն ի մէջ այլոց կը պահանջուէր որ անփոք օգոստոս 15 ին տօնախմբէին վերափոխումը, առանց խորութեան օրուան պատկերին, թէ՛ Շնորհալի նախ՝ և թէ՛ Գրիգոր Տղայ՝ յետոյ, կը ստիպուէին մերժել, իբրեւ ազգային հաստատ սովորութիւն մը ներկայացնելով զայն։ Չենք գիտեր թէ տօնին կիրակիի փոխադրութիւնը կատարուած է արդեօք վերափոխման դադար

փարին տիրական զառնայէն ե՛տքը, այլ եւ տեսակ մը յարութիւն նկատելով եւ այդ պատճառաւ Յիսուսի յարութեան տօնին՝ կցորդելով զայն, թէ պարզապէս գործնամիտ ոգով վերաբերուելով, այսինքն զվերացնելու համար անոր ժողովրդական մեծ համախմբութեամբ կատարուելու թերեւ աւելի հաւանական լինի այս վերջին կերպը, երբ խորհուրդ մանաւանդ թէ խաղերացի տօնն ալ, որուն ամսաթիւը սեղտ. 14 է ընդհանուր եկեղեցիի համար, մենք վաղուց սովոր ենք կատարել մերձաւոր կերպերին։

Ամփոփենք. եկեղեցւոյ կողմէ Յիսուսի մօր ընծայուած յարգանքը հետի է պաշտօնութիւն մ'ըլլալէ. անիկա փրկագործութեան խորհուրդին միջոց եղած բարի էակի մը նկատմամբ զգացում էրկիւղած օրոյն արդար գործ մըն է սոսկ։ Ի սկզբան, այդ երկիւղածութիւնը կ'արտայայտուէր՝ Փրկչին տէրունի եւ տնօրինական տօներուն հետ խառն յիշատակութեամբ միայն։ Ե. դարէն ետքն է որ Աստուածածնի կեանքին զանազան պարագաները առարկայ կը դառնան ուրոյն տօնական հանդիսաւորմանց, նախ Արեւելքի մէջ, ուրիշ յետոյ կ'անցնին Արեւմուտք։ Այդ տօներուն մէջ հնագոյնն է Ս. Կուսին մահուան յիշատակը, որ նախ կը տօնուի իբրեւ Նընջում. յետոյ, է. դարէն ասորին, անոր կը խառնուի նաեւ փոխման կամ վերափոխման իմացումը, որ Թեղին արդէն տիրական կը դառնայ, և Թեղին մէջ ընդհանրական եւ պարտադիր կը դառնայ, բայց առաքելական եկեղեցիներուն մէջ։

ՆՈՏՈՐ

ԽՈՐՀԱՆԻՐԻ ԵՒ ԽՈՐԳ

Սերն և փեղհիքի անարարացիք։

*

Միշտ կը մտածեմ քե մարդկութիւնը կը քաղկաղուի երբ մանկան կրտսերը քաղկաղ ըլլար։

*

Քաղաքապետութիւնը այնպէս կը ներկայացնէ մարդը արտաքին, ինչպէս պիտի եր ան ըլլար ի ներքին։

*

Մուշկութիւնը այնքան դանդաղ կը քայլէ, որ արտաքինը շուտ կը հասնի ետեւին։

*

Մարդիկ կը խիստ ծնունդեն, որուն հասնելու պահովութիւնը չունին երբեք։

*

Երկարատեւ հիւանդութիւն մը կը բուրդուած ըլլալ կեանքի եւ մահուան միջեւ, որպէսզի մահը ինքնին պիտի մ'ըլլայ քե անոնց որ կը մեռնին, եւ քե անոնց որ կը մնան։

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆ

Պատասխանե՛ք ուրիշ մ', ո՛վ իմաստուն գլուխներ եղիքի,
Թողե՛ք զիս իմ վրիպանքիս մէջ. իմ սիրս յոյսով պէ՛տ է բեղիքի.
Մեր անգոր բանը կ'ենթարկուի շրիոթումի եւ շրարման.
Այո՛, կ'ըսէ բանը, բայց բնագղն է որ կուտայ ձեզ պատասխան:
Իսկ ես երկնից դաւտեալուն մէջ եթէ երբեք տեսնեմ իսկ ես
Որ, շեղելով իրենց ծիրէն, բոլոր աստղերը լուսագէտ
Երեւական ոլորտին մէջ զարնուելով միմեանց ուժգին
Ահաբեկուած հաստատութեան մէջ շրմորած կը պրտուսին,
Եթէ լրսեմ իսկ որ երկիրը, խորհակուած, կ'ոռնայ սասիկ,
Եթէ տեսնեմ որ գունահրսկայ, քափառական, չարափասիկ,
Արեւներէն հեռու կը ծփայ, ու ջընջուած մարդը ողբալով
Կը կորսուի յաւերժութեան գիւղերին մէջ անհրաժեշտով,
Եթէ ես, այդ եղբական տեսարանին վրկայ վեջին,
Մահէն միայն շղապաւտուած, քառսին մէջ աղջամղջին,
Միայն մնացած ըլլայի, ես, հակառակ իմ սոսկումներու,
Էակ բարի ես անընթալ, պիտի փու վրադ դրնէի յոյս:
Ու 'ընդ միտք վրասան՝ թէ պիտ' դառնայ յաւերժական այգը նորէն,
Քեզ կանչէի պիտի ջընջուած աշխարհներու մութին վրայէն:

Շատ անգամ, դուն կը յիշես քաջ, բնակավայրին մէջ այն անոյշ,
Հոն՝ ուր անմահ մեր սերը ծնաւ նայուածքի մը լոյսէն մեղոյշ,
Մերք հիմնաուրց այն ժայռերու ծայրերուն վրայ բարձր ինչպէս բերդ,
Մեղմամարդիկ յիներու լուռ ու ամայի ափանց վրայ մերք,
Թըռչուն քեովը տենչանքին այս աշխարհէս տարած հեռուն,
Ի՞նչպէս քեզ հետ կը սուզուէինք խորն այդ անհր մրոպներուն:
Ստուերներն, երկար քղանցներուն իրենց իջած վար լեռներէն,
Կը սփռէին մեր նայուածքէն պահ մը դաւտերը համօրէն.
Սակայն ընդհուպ խորհրդաւոր աստղերու պարը գիւղերին,
Յառաջելով յուշիկ գնացով մը, անհանդէս, մեղմ ու լռիւն,
Մեր աչիւնէն վարագուրուած իրեն ամէն տալով մեզ ցոյց,
Կը հագունեցնէր անջրպէսն ողջ շողիւններով խոնաւալոյծ:
Ինչպէս չիւէն լուսաւորուած տանաւներուն մէջ սրբազան,
Երբ հետզհետէ կը զրոգունին հառապայքներն երեկոյեան,
Տարածելով պայծառութիւն մը երկիւղած՝ կանքեղն անխոն,
Աւելի գողճ ու մեղմ լոյսով կը լեցընէ սուրբ վայրն համբուն:

Ըզմայլագին՝ մենք այն ասեմ, մերք վար մերք վեր շուրջ կ'ածէինք
Մեր նայուածքները, երկինքէն երկիր, երկրէ մինչեւ երկինք.

«Աստուած անես, կ'ըստիր դուն, քու վեհ սահարդ է այս բնութիւն,
 Երբ զայն դիտէ մեր աչքն, ամէն տեղ միտէ միտքին կ'երեւիս դուն.
 Գերակասար քու ձեռքերով, զորս ան հանչնալ կը ձրգտի յար,
 Աշխարհս այս ցոյլ մը լոկ, պատկեր մ'ու հայելի մըն է պայծառ.
 Նայուածքդ տիւն է, իսկ ժըպիտդ գեղեցկութիւնը անբարեամ.
 Դուն՝ շունչն հոգւոյ, քեզ կը պատէ սիրտն ամէն տեղ եւ ամէն ժամ.
 Յաւերժական եւ անսահման, ամենագոր, յաւէտ, բարի,
 Այս պէտքն բառերն չեն բառական արտայայտել քեզ անքերի.
 Ու մարդկային միտքն ընկերած քու գերազանց էութեան տակ,
 Իր լըռութեանը մէջ անգամ կ'երգէ միտք փառքդ բովանդակ:
 Սակայն եւ այնպէս, ո՛վ Աստուած, վըսեմական իր օրէնքով՝
 Այդ ջախջախուած միտքը կ'ուզէ դարձեալ պանալ մինչեւ քու քով.
 Ու, ըզգալով որ էութեանդ նըպատակը սերն է լոկ,
 Զքեզ հանչնալու տենչանքովն յար կ'աղեկիքուի սիրտս բորբոք:
 Կ'ըստիր դուն. ու մեր սիրտերն դէպ այդ էակը անծանօթ
 Կ'ուղղուէին հառաչախառն, սրտագեղմամբ ըզձակարօտ.
 Ի ծունր իջած անոր առջեւ, սիրելով զինքն իր գործերէն,
 Յայցն ու ցերեկ իրէն միայն մեր կը ձօնէին պատշաճն ամէն.
 Ու մեր աչքերը սրբաբուծած՝ կը դիտէին մերք աս, մերք ան.
 Երկիրը՝ մեր ախորաւայրն, երկինքն՝ անոր բընակարան:

Ա՛խ, եթէ այն վայրկեաններուն մէջ ուր հոգին, քերեսարոյի,
 Կը խոյանայ դուրս՝ խըզելով մարմնոյն կապերն պարտաւանդիչ,
 Տէրն երկինքէն ընդունելով երկուքիս իղձը սրտագին՝
 Ազատարար ձայնով մ'իրեն կանչէր ըզմեզ ի միասին,
 Մեր հոգիներն մէկ ուսումով բարձրանալով դէպ իրենց տակ,
 Ու անցնելով աշխարհներէն, իրենց համբուն վրայ բովանդակ,
 Անջըքպետին մէջէն անհուն, բազմած սիրոյ քերտուն վրայ,
 Դէպի կապոյտն ելլելով վեր, զերդ լոյսի շող մը փախըստայ,
 Խելակորոյս եւ մըտաւանչ՝ ժամանէին երբ առ Աստուած,
 Պիտի մնային անոր գըրկին մէջ առ յաւէտ համաձուլուած:
 Կը պատրէի՞ն արդեօք ըզմեզ մեր տենչանքներն. ի՞նչ, ոչինչի՞ն,
 Ոչէութեա՞ն համար ծընած են էակները անըրեսին.
 Հաղորդակից՝ հակասագրին մարմնոյն, որ զինքը կը ղօղէ,
 Հոգին անո՞ր է բախտակից. դամբանը զի՞նքն ալ կ'ընդհողէ:
 Կ'անհունանա՞յ անոր նըման, թէ քըռչելու պատրաստ յաւէտ,
 Պիտի ցընդի, անցնի, ինչպէս ձայն մը լըռած, կամ բոյր մ'աննէս:
 Հառաչանքէ մը վերջ ունայն, հուսկողջոյնէն վերջ աղեկէզ
 Բոլոր ըզքեզ սիրողներուն, չիկա՞յ ալ մէկն որ սիրէ զքեզ:
 Ա՛խ, ահաւոր այս գաղտնիքին մասին դուն քե՛զ հարցուր միայն.
 Քեզ սիրողին տե՛ս մանն, է՛լվիր, եւ տուր ըստ այնմ ինձ պատասխան:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՋ ԵՒ ՇՈԹՈՒԿԱՆՑ ՏՈՂՄԸ

Է.

Տարաբաղդարար Ն. Զուգայի աւետարանի մանրանկարները լուսանկարներն ամբողջութեամբ ձեռքի տակ չունինք այժմ, որ անհրաժեշտ էր Իգնատիոսի՝ յատկապէս պատկերազրական արուեստի մասին լրիւ գաղափար կազմելու. յոյս ունինք այդ պակասը լրացնել մի այլ առթիւ. բայց ունինք ստացողներին՝ Բոնաւորի և Տղատիկոնոջ պատկերները Մարկոսի հետ մի տախտակով, զուսաղարդ արտանկարուած հանգուցեալ տաղանդաւոր նկարիչ Վարդգէս Սուրէնեանցի ձեռքով, որ պիտի հրատարակենք մեր մանրանկարչական Քարտէզի մէջ. ներկայ լուսանկարն էլ հանուած է այդ արտանկարութիւնից (պլաւ. 11)(1):

Այս մի խմբանկարն իսկ բաւական է յոյս տալ, որ յանձին Իգնատիոսի ունինք մի կարող մանրանկարիչ Հոռոմոսի և Անիի շրջանից, որ պէտք է իւր արժանաւոր տեղը գրաւէ արեւելեան Հայաստանի մանրանկարչութեան պատմութեան մէջ. առաւել արժէքաւոր է այս մանրանկարը, որ շարունական չէ, այլ բնորոշ և անհատական պատկերաւորում ստացողներին՝ իւրենց հագուստով և զորդ ու զարդարանքով։ Նոյն իսկ աւետարանչի դիմազմերի և արտայայտութեան մէջ սովորականից դուրս արեւելեան դրոշմ և ըմբռնում կայ, որ նշան է Իգնատիոսի գլխողական և ստեղծագործական ունակութեան։

Պատկերի վերին մասում նստած է Մարկոս (նկ. 11) աւետարանիչը, որ ծընկանը դրել է մագաղաթի թերթը և գրում է. «սկիզբն ալ լեռ»։ Յետեի ֆոնը մի չէնք է, ոռաջամասը եռանկիւնի ճակատով, դռնով և լուսամուտով. դռնից կախուած և դէպի լուսամուտը ձգուած վարագոյրը ներքին տեսարանն է մասնանշուած։ Աւետարանիչը նստած է բոլորակ,

ցած թիկունքով աթոռի և երկար բարձի վերայ. ոտքերի տակ պատուանդան իրրե մաս աթոռի։ Առաջին դրուած է սեղան, կեղրոնում ձողի վերայ հաստատուած զբրակալով, վերան բաց գիրք դրած, որ օրինակն է։ Երկու տեսարանը բաժանող վերանի վերայ դրուած է բոլորգրով. «Զկարապետն և զ... կանն ստացող աւետարանիս | յիշեսցիք», որ յետին գրութիւնն է։ Աւետարանիչը լայն թեւերով տունիկայ է հագել, ձախ ուսի վերայից մոխրագոյն տոգայ ձգելով. գլուխը թեւքել է դէպի ձախ. երեսը ծածկուած բոլորակ և կարճ սև մօրուքով. կարուած են և սև նաև զլխի մագերը, աչքերը մագաղաղ արտայայտութեամբ և դէմքն արեւելեան դրոշմով։ Տոգայի փէշով բռնել է մագաղաթի թերթը, ուր գրում է իւր աւետարանը. աջ ձեռքին զրիչ, երեք մատով բռնած, չորրորդը՝ մատանու մատը ծալած, իսկ ճրկոյթը թերթի վերայ՝ պահելու համար։

Ներքին մասում ստացող ամուսիններին՝ Բոնաւորի և Տղատիկոնոջ պատկերներն են, երկուսն էլ չքած, ձեռքերը աղօթաւորի ձեով մեկնած դէպի իրենց նուիրաբերած աւետարանը, որ բազմեցրած է բարձր գրակալի վերայ, հաստատուած բոլորակ քառաստիճան պատուանդանի և ձողի վերայ։ Աւետարանը կազմած է, երեսին խաչ, թեւերը գնդակներով վերջացած։ Աջ կողմից չոքել է այրը, ուսերին վերնազգեստ ձգած, նեղ և կախ թեւերով. վերնազգեստն ունի մորթուց օձիք յետին կողմից։ Վերնազգեստի երեսը ծածկուած է խաչաձև կարմիր զարդերով, որ կպած են իրար և ուղղահայեաց հորիզոնական ուղղութեամբ։ Վերնազգեստի տակից հագել է առաջը բաց «չուխայ» և ապա կապայ, կտորով զօտեւորած. երկու զգեստներն էլ ծաղկաւոր են։ Պարանոցի մօտ երեւում է սպիտակ շապկի օձիքը։ Գլխարկը բոլորաձև է, եզրերը ագնիւ մորթուց, իսկ արտաքին երեսը ծաղկաւոր կտորով ծածկուած։ Գլխի մագերը կարճ

(1) Սոյն խմբանկարը հրատարակել է Հացունին իւր Հայ Տարգին նուիրուած աշխատութեան մէջ։

Պատկեր 11

են և սև, ամբողջական, կարճած մորուքով և թաւ ընչացքով. ակունջները կախուած են ոսկէ օղեր, բոլորակով վերջացած. մատանեմատին մատանի:

Գրականի միւս կողմից ծունկ է չոքել Տղատիկինը, ձեռքերը դարձեալ աղօթաւոր մեկնած ղէպի աւետարանը: Վերից վար հագել է մինչև ոտները համեղ սպիտակ չրջազգեստ, մակերեսովը զարդարուած ոսկեղոյն բուսական զարդերով, որ չրջափակուած են ցօղուններից, սեղմած և զուգահեռաբար շարուած քառանկիւններով: Թեւերին անցրած է թևնոց, որ սովորական էր Մեծ Հայքի կեդրոնական նահանգների կանոնց համար մինչև վերջերս: Գլխին ձգել է սպիտակ կոորից ծածկոց, եզրները գծազարդ, որ առնուած է ճակատին գօւլի մէջ. յետեի կողմից սեւ քօղ կախուած: Սպիտակ գծազարդ լաշակի տակից, մազերի վերայ ձգուած է աւելի նուրբ մի կտոր, որ միայն զապաթի ոտաջնամասից է երևում: Աչքերն ուռնքերը սև են. աչքերը քիչ չեղակի, որ յատուկ է պարսկական յետագայ մանրանկարչական արտայայտութեան: Գլխի յարդարանքը նման է ներկայ փամբակի կանանց, մօտ նուս վրացի կանանց: Զախ ձեռքի բթամատի վերայ երևում է օղակ մատանի:

Այսպիսով ձեռքի տակ ունինք պատմական — ազգագրական արժէքով մի պատկեր, որ զաղափար է տալիս նախամոնղոլական շրջանի ազնուական դասի հագուստի մասին: Ժ. Գարու քանդակադորձական, մանրանկարչական և որմանկարչական պատկերազրութեան մէջ բաւարար չափով նիւթեր կան, որով կարելի է ժամանակակից այլ և այլ դասերի և շրջանների հագուստի պէսպիսութիւնները պարզել:

Է.

Սոյն աւետարանի յիշատակարանից տեսածք, որ Բոնաուորը յիշում է որպէս իրեն «սնուցանաւ» «գրաբեպաշտ իշխանաց իշխանն զպատրոն Դաւիթ Շոթոսկանց և զորդիսն իւր զքաջ և զանուանի պատրոնաց պատրոն Գրիգոր և զորդիսն իւր զՍմբատ և զԱրշակն և զԱրզուխա-

թուն»: Իսկ իմ կոնից արձանագրութեան մէջ նոյն Գրիգորին անուանում է «աստուածասէր պարոն իմ» որի ողորմութեամբ կատարել է իւր նուիրարեութիւնը. կասկածի ոչ մի առիթ չունինք այս նոյնացման դէմ, թէպէտ արձանագրութեան մէջ չի ասուած, որ այս Գրիգորը Դաւիթ որդին է. երկուսն էլ իմ կոնից վանքի անմիջական տէրերն են, երկուսն էլ Բոնաուորի «պատրոն» ու «պարոն»:

Այս արտայայտութիւնները հասկանալու համար պէտք է տեղեկ լինել Զաքարիանց շրջանի պետական կազմակերպութեան. երկրի ընդհանուր տէրերը կամ զերազոյն իշխանները Զաքարէ և Իւսնէ եղբայրներն էին իրենց սերունդով. նրանց ենթարկուած էին մի շարք իշխաններ, որ ըստ զինուորական կազմակերպութեան ներքին սպարապետները կամ զօրավարներն էին և ըստ վարչականի նրանց ստորագրեալները⁽¹⁾: Սրանք էլ իրենց հերթին ունէին աւելի ստորագաս սպարապետներ և կալուածատէր իշխաններ, որոնք «ազատ» էին կոչուած: Շոթոսկանց իշխանները Զաքարիա մեծի զօրավարներն էին, ինչպէս կը տեսնենք քիչ յետոյ մէջ բերելիք արձանագրութիւններից, իսկ Բոնաուորը Շոթոսկանց ասն ազատներից, ուստի և իւր պատրոնի կամ պարոնի «ողորմութեամբ» է, որ կալուածական նուիրարեութիւն է անում իմ կոնից վանքին: Այս ոճը կամ արտայայտութիւնը «պարոնին» ենթարկուած ազնուականների կամ «ազատների» նուիրատուութեան ժամանակ, սովորական է Զաքարիանց շրջանի արձանագրութիւնների մէջ, որից միայն մի երկու օրինակ կը բերենք իբրև ապացոյց: Թանաթի վանքի արձանագրութիւնների մէջ Սիմէոն «պարոնացն ողորմութիւն էաչո, Մամախաթունին» իւր հայրենի այդին տալիս է Ս. Ստեփանոսին. ինքուր բէկը Պոսշեանների ազատներից՝ «պարոնացն ողորմութիւն էաչո Մամախաթունին զԱղաւտեղին հոգն» է տալիս նոյն վանքին⁽²⁾:

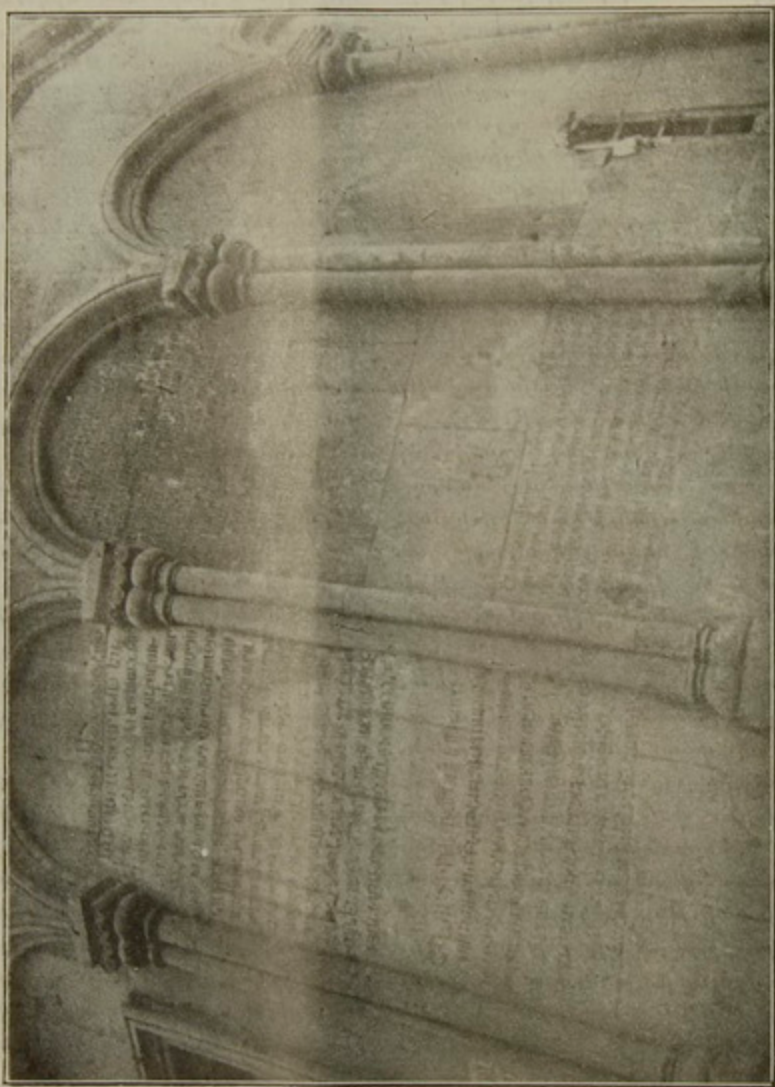
Տարտաղգարար մեր ձեռքը հոսած աղբիւրները քիչ են, եղածն էլ միայն

(1) Տես մեր «Խաղրակեանք» եւն. եր. 16-22. 70-75:

(2) Անդ. 187:

կարճ ժամանակամիջոցի համար, ուստի և հանգամանորէն չենք կարող պարզել Շոթոկանց տոհմի ծագման, կատարած դերի մասին մեր պատմութեան և ոչ ճշգիւ որոշել նրանց իշխանութեան սահմանները, զորա հետ էլ ստորագրեալ Բռնաւորի Բայց ամփոփենք, ինչ որ հնարաւոր է եղել հաւաքել:

1210) Թուականից, ուր ի միջի այլոց յայտնում է թէ «... էտու ի սր ուխտս Հաղբատ(այ) իմ հայրենի զեղս որն որ յԱշոցք(1) զՀալալաշէն եւ զվ... (փչ. 4-5 տառի տեղ) եւ զի այս զեղերս հեռի էինի Հաղբատա փոխեցի էտու հայրենաւք(?) Դաթի որդո Շորակա եւ առի ք. զեղին փոխան զՀաղբ... (մի կամ երկու տառի տեղ կոտրած, նորոգած

Պատկեր 12

Հաղբատի մեծ ժամատան (Յովհաննէս եպիսկոպոսի շինած, ոչ Յովհաննէս Գ. Դոփեանի, որ ժամանակակից էր Սաթուհ աթաբէգին և Ամենափրկիչ խաչի կանդնողն էր, այլ նորա նախորդներից մէկը) դրան ճակատին Զաքարիա մեծի, Իւանէի եղբոր արձանագրութիւնը կայ ՈՅԹ (=

ևն) հայրենիք և ընծա սր նշանին Հաղբատա աննայն սահմանաւք ոնց բնական լեալ է հողով և ջրով խտտամարգերով...» ևն:

(1) «Իմ հայրենի զեղս որն որ յԱշոցք» ժողովրդական բարբառով է. Զալալեան. Ա. 58: Երզնկեան. Հնախօսական Տեղագր. Հաղբատայ. Վարչապատ. 1886. եր. 27: Գրի ենք առել եւ մենք:

Նոյն Զաքարիան Ոկի (=1214) թուին ազատելով ինձ կոնից վանքը այլազգիներից, կալուածական նուիրաբերութիւններ է առնում «առաջնորդութիւն Դաւթի որդոյ Շոթրուկայ»։ արձանագրութիւնը գտնուում է Ս. Սարգսի հարաւային պատին, որ մէջ ենք բերում այստեղ ամբողջութեամբ, նմանահանութեան հետ (պատկ. 12, միջին կամարի վերևի արձանագր.)։

1. ∴ Կամաւն այ։ +
2. ∴ Ի Ոկի. թվաբերութեանս
3. Հայոց եւ Զաքարէ ամիր սպ
4. ասալար Հայոց եւ Վրաց որդի Սար
5. զսի ազատեցի զսր ուխտս զայս իմո
6. վ արեամբս ի յայլազգեաց եւ ետու ի սր Սար
7. զիս զվասակափող Մշկադրիւր . . .
8. եւ այդի մի ի Բագրան եւ շինական մին ի գ
9. իւռս յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ յարեւատ
10. ութի հարադատ որդոյ իմոյ Շահանշահի
11. եւ եղբար իմոյ Իւանէի հայր Յովհաննէս եւ ա
12. յլմիարանքս հաստատեցին զսր Սարգսի
13. զաւագ բեմն անխափան պատարագ առնել ինձ առաջ (միացած)
14. նորդութիւն Դաւթի որդոյ Շոթրուկայ արդ եթէ յիմ
15. ազգականաց եւ կամ յաւտարաց եւ կամ հարանց
16. զիմ զյիշատակս խափանէ եւ զվասակափաւ յ
17. այս սրբոցս հանէ։ զաւծին։ զկահնին։ զՈւղային։
18. զխաշահանուաց զանէծսն տոցէ։ յմը։ իցն ի սր
19. երբորդութենէն մի գտցէ ողորմութիւ։ ամէն։

Այս երկու արձանագրութիւններից եւրում է, որ Դաւիթ Շոթրուկանցի իշխանութիւնը եւ կալուածները պէտք է մասամբ Հաղբատի եւ մասամբ ինձ կոնից վանքի կամ Տեկորի շրջանում լինէր. աւելացնենք, որ Բանաւորի նուիրաբերութիւնները աւետարանով եւ այգեով «որ ի Մրեն» այդ են մատնանշում. Բայց մենք ունինք ուրիշ ապացոյց եւ. Սանահնի վանքում «Ճեմարան» կոչուած ընդարձակ սրահի հարաւային պատին, ուր գէպի մեծ տաճարի դաւիթ տանող դուռն է, գտնուում է նոյն Դաւիթ իշխանի, Շոթրուկ որդու մեծ ար-

ձանագրութիւնը, որ նոր լոյս է սփռում խնդրի վերայ. նա յայտնում է, որ ՈՀԱ (=1222) թուին զնել է «զՈւնակ գոմուց կէսն եւ շինական մի Հալալաշինի...» են։ Այստեղ յիշուած Ունակ գիւղը այժմ էլ նոյն անունով գտնուում է Հաղբատի եւ Սանահնի մէջ, հին եկեղեցու մնացորդներով, եւ եթէ «Հաղբ» անունը Զաքարիայի արձանագրութեան մէջ «Հաղբատ» պիտի կարդալ, նշանակում է Դաւիթ տեղական իշխան էր Հաղբատի եւ Սանահնի մէջ ընկած մի երկրամասի։ Հաղբատի մեծ իշխանները Մահկանաբերդի Արծրունիք էին, որոնց յայտնի ներկայացուցիչներ են Ամիր Գուրգ, Սաթուհ աթաբէգ եւ, որոնց տոհմը կարեւոր դեր է կատարում Հայոց եւ Վրաց պատմութեան մէջ ԺԲ. դարու կէսերից մինչեւ ԺԳ. ի վերջերս։

1. + թու ՈՀԱ եւ Դաւիթ իշխան որդի Շոթրուկ է (?) զնեցի զՈւնակ
2. գոմուց կէսն եւ շինական մի Հալալաշինի մշակն լմնած
3. ուխ եւ զսպիտակ⁽¹⁾ նշան եւ բ։ շուրջառ ընծանցի յած
4. ամինսեւ առաջնորդ սր ուխտիս տր Յահանսեւ միաբան քսե տուն
5. զսր Գրիգորի տունն որ հեճն դիական զաւրաթն եւ զկիրակէն զեկեղե
6. ցիքս զաւրաթնար ճինձ Դաւթի եւ Վարճկա եւ զկիւրակ
7. է աւրն Սարգսի եւ Շերբարքին արդ որ զմեր ընծայս հանի յ
8. այս եկեղեցոյս Յուդաի եւ կաէնի մասնակից է զի եւ
9. մեր մեղացս տէր է առաջի քի առնն։

Այստեղ յիշուած անուններից Շերբարքիքը կը տեսնենք կրկնուած նոյն Դաւթի ինձ կոնից վանքում թողած մի արձանագրութեան մէջ, իսկ Վարճիկն ու Սարգիսը անյայտ են, բայց անպայման իւր մերձակոները։

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐԲԵՊՍ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ
(Շար.)

(1) Երկրորդ տողի վերջին եւ երրորդի առաջին բառերը պարզ չեն եւ միտք չի դուրս գալիս. արդեօք «զսպիտակ» «զ. սպիտակ» պիտի կարդալ. շատ չնչին զուտար կը լինի այդ զէպրում մի իշխանի կողմից նուիրելու. «զսպիտակ նշան» պէտք է արձաթի իսկ հասկանալ։ Զալալ. Ա. 19 չի կարդացել։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ն Ի Ի Թ Ե Ր

ՊՈՒԼԿԱՐԱԶԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՀԱՅԵՐԸ ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՑ ՄԷՋ ՄԻՆՉԵՒ Ժ. ԴԱՐ

Բ.

«Հայազգի Եղիշանն էս Զմէկին էր որ Կ. Պոլսոյ պահպանութիւնը յանձնեց Պաւլիկեաններու: 3000 անգութ ու մոլեռանդ զինուորներ, կ'ըսէ հայր Կ. Սոնժոն, քաղաքի ու շրջակայքի բազմութիւնը սարսափի կը մատնէին, իրենց աղանգին յարողները սուրի ուժով կը զինուորադրէին: Միւս կողմէ իրենց վարդապետութեանց ծառայումով Պալքանեան թերակղզիին ընկերային կազմակերպութիւնը հիմնովին կը տապալէին՝ քարոզելով դասակարգային կռիւ, բարոյական արժէքներու ուրացում և ժողովրդի հոգիին մէջ կը ներարկէին տնիշխանական սկզբունքներ»⁽¹⁾:

Սխալ պիտի ըլլար կարծել որ միայն հայ աղանդաւորներ կը գտնուէին Պուլկարիոյ մէջ այս տոնները: Ասողիկ կը վկայէ որ Կիւռ-Ժամ, այսինքն Եղիշանն էս Զմէկին, ինքն գնաց յաշխարհն Բուլղարաց՝ պատերազմել ընդ նոսա: Որոց զազգն Ռուզաց օգնական առեալ՝ ելանն ի մարտ ընդդէմ նորա. և ի ճակատեն ընդ միմեանս՝ զերկուս թեւ ճակատուն Յունաց վանէին Ռուզքն: Իսկ թագաւորն ամենայն հետեակ զօրուն հայաստանեօքն անշարժ մնացեալ ի միջոցի ճակատուն, որ քաջապէս նահատակեալ գունդ հետեակացն, որ սաղարքն ասին՝ առաջի թագաւորին պա-

տառեալ զվահանափակն որ ընդդէմ նոցա: Ընդ թագաւորի ամենայն հեծեալունդ զօրօքն մտեալ և սուր ի գործ շահատակեալ՝ սրախողիսող զնոսա առնելով և ցիր և ցան վայրացն տուեալ ի հնազանդութիւն նուաճեաց զազգն Բուլղարաց»⁽¹⁾: Այս վերակութիւնը կը պատմէ Յունաց և Պուլկարաց միջև պատերազմի մը մանրամասնութիւնը: Պուլկարը օժանդակութեամբ Ռուսաց կը յաջողին պատերազմին սկիզբը, սակայն հայ սաղարք կոչուած հետեւակ զօրքերը քաջութեամբ կը զիմադրեն, հուսկ Յունաց շահեցնել տալով յաղթութիւնը: Հոս յիշուած սաղարքը կը նշանակէ վարձկան, և ծագած է salariusէն:

Ստ. Մալխասեանց որ ծանօթագրած է Ասողիկի այս հրատարակութիւնը, կ'ըսէ. «Զպատերազմէս, զոր մղեաց Յովհան Զըմըշլիկ հանդերձ զօրօք Յունաց և Հայոց ընդդէմ Բուլղարաց և Ռուզաց՝ տես տա Միւրալիի յէջս 553-556, յորում ցուցանին եւ համօրէն աղբիւրք պատմականք (Բիւզանդիոյ), որք զիրացս ճառեն»⁽²⁾:

Նպատակ չունենալով Պոկոմիլեանց կամ Բաւլիկեանց, նաև միարնակներու և ուրիշ աղանդաւորներու մասին հոս աւելի ծանրանալ, կը բաւականանամ միայն ցոյց տուած ըլլալով որ անոնք հայ գաղթականութիւններ էին, և Պուլկարիոյ և Պալքաններուն հայ հին գաղթականութեան մեծագոյն մասը կը կազմէին: Պէտք չէ բնաւ մոռնալ սոկայն թէ Պուլկարիոյ հին հայ գաղթականութիւնները, որոնք Պաւլիկեանն էին, այնքան տնորոշ կերպով յիշատակուած են, որ իրապէս այժմ դժուար է ճշդել անոնց Պաւլիկեան ըլլալը կամ չըլլալը. և առ հասարակ այժմու գիտնականները այս անլուծելի հանգոյցը լուծելու զամբաստանութիւնները Պաւլիկեան կոչելով: Օրինակ՝ կրնայ ըլլալ որ 866ին Նիկիոյ յայտ պապին առ Պուլկարաց իշխան Պորիս ուղղած գրութեան մէջ յիշուած «քրիստոնեաներ, ինչպէս Յոյներ, Հայեր» աղանդաւոր Հայեր չըլլան: Հոս Պաւլիկեանի խօսք չ'ըլլար, և, ինչպէս ըսի, կարելի է որ այս

(1) Պատ. Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 183-184:

(2) Անդ, էջ 380-381:

(1) Փ. Պոլսոյ Հայ. եւն. էջ 24, Բրոֆ. Երոտան Իվանով կ'ըսէ. «Աւելի ետքը, Յովհաննէս Զմէկիկ կայսրը (969-976), որ հայ ծագում ունէր, իր ազգակից Պաւլիկեանները եփրատի գաւառներէն զաղթեցուց Ֆիլիպիի շրջանը: Անտիոքի պատրիարք Թէոդորոս, որուն մասին կը պատմէ Կեղրիմոս, համոզած է Զմէկիկը, որ Մանիքեականները (այսինքն Պաւլիկեանները), որոնք սիռուած էին ամբողջ Արեւելքը եւ իրենց պիղծ վարդապետութեամբ վարակած էին ազգարնակութիւնը, գաղթեցնէ արեւմուտք, անպատ ծայրագաւառ մը, ինչ որ կայսրը գործադրեց զանոնք գաղթեցնելով Ֆիլիպի» (Հայկարան, էջ 47-48):

Հայերը ազանդաւորներ չէին, այլ Հայ եկեղեցւոյ ուղղափառ հետեւողներ: Իսկ արդեօք որո՞նց հիմնարկութիւնը եղած են այն բազմաթիւ հայ անուամբ յիշուած Պուլկարիոյ շէնքերը: «Միջին դարու յիշատակարանները եւ գրագէտները կը յիշատակեն բազմաթիւ հայ զիւղեր եւ առանձին հայ ընտանիքներ պուլկար այլազան վայրերու մէջ, Արմենոֆո գիւղ Պիթուլիայի մէջ, Արմենիցա վայր մը Բիւլայի վրայ, եւ այլն: Եւ այժմ ծանօթ են Էրմենօլօ՝ հայական, Էրմենսֆօ՝ հայկական, Լիբինայի մէջ, Էրմենյուի՝ Հայեր՝ Նիկոբոլիայի մէջ, Արմենիքե՝ Հայեր, Կապրովոյի շրջանը, Էրմենիյի՝ Տօպրիչի շրջանը»⁽¹⁾: Ասոնք Պաւլիկեաններու թէ հին կամ նոր հայ գաղութներու ոստաններ էին, առ այժմ դժուար է ըսել, սակայն այդ տեղերու վրայ պեղումներ հաւանաբար կարենան գտնել յիշատակարաններ՝ որոնք լուծեն գաղտնիքը:

Ամէն պարագայի տակ պաւլիկեան կամ ուրիշ ազանդաւորական անուամբ յիշուած եւ պարզ հայ գաղութներն ալ, որոնք Պուլկարիոս եւ Պալքանները գաղթած կամ գաղթեցուած էին, թողուցին անեղծանելի հետքեր լեզուի, կրօնքի բարոյական հասկացողութեան եւ մշակոյթի: Վկայութիւնները որ հասած են, առատ չեն, սակայն որոշ եւ խիստ կարկառուն են: Օրինակ, «Բուլղարները գերեցին 813 թուին տասնեակ հազար մարդ Ադրիանուպոլսից: Ուրիշ աղբիւրներից գիտենք որ հետեւեալ տարին նոյնպէս մեծ գերութիւն հանեցին, ասպատակ սփռելով մինչեւ Արկատիպոլ եւ դարձին գերի տարան 50,000 ամբոխ: Թէ սրանց ոչ աննշան մասը Հայեր էին, երեւում է ոչ միայն նրանից, որ առաջնորդները, ինչպէս տեսանք, հայ էին, այլ եւ որ աւարի եւ կողոպուտի մէջ յիշատակուած են յատկապէս հայկական բանուածներ եւ ազնիւ գորգեր, զգեստեղէն եւ պղզընձեղէն»⁽²⁾: Ասողիկ կը վկայէ որ Վասիլ Բ. կայսրը «կամեցաւ յազգէն Հայոց, որ ընդ իւրով թագաւորութեամբ՝ անցու-

ցանել ի Մակեդոնիա ընդդէմ Բուլղարացն, զի շինեցնէ գերկիրն»⁽³⁾:

Պուլկարներուն Հայերը սորվեցուցած են ոսկերչութիւն, ոստայնանկութիւն, կապերտաշինութիւն, եւ այլն: Բայց Հայոց ամենակարկառուն գործը իրենց ճարտարապետական շինարարութեանց եւ արուեստի հմտութեան ներածումն է ի Պուլկարիոս: 1084ին շինուած է Պուլկարիոյ հնագոյն վանքերէն Երկրորդը, Պալքովայի Ս. Աստուածածին վանքը: Այս վանքին մասին առանձին դարձեալ եւ մտերմասն պիտի խօսիմ, անգամ մը խօսած եմ թէ Բագրատիայի 1924, թիւ 11, 362-364 էջերուն մէջ: Այս վանքին հիմնարկողն է եղած Գրիգոր Բակուրեան:

Իսկ ընդհանուր կերպով, «Պուլկար բրօքէսօր մը, Քաջարօֆ, վերջերս (1927 Օգոստ. 20ին) Վտոնայի մէջ բանախօսութեան մը ընթացքին խօսելով հայ եւ պուլկար ժողովուրդներու յարաբերութեանց վրայ, եւ յիշելէ յետոյ հայ արուեստին ցանած հետքերը Պալքաններու մէջ, կ'աւելցնէր.

«Պուլկարիոյ Բիրուլթիցա զիւղաքաղաքին մօտ պուլկարական եկեղեցին կը կրէ բուն իսկ հայ ճարտարապետութեան ուժեղ կնիքը: Պուլկար եկեղեցիներուն բոլորին վրայ հայ ճարտարապետութեան ազդեցութիւնը ակնհեր է: Նոյն իսկ Է. եւ Ը. դարերուն՝ Պուլկարիոյ մէջ գտնուած են ստուար թիւով հայեր, ըլլան անոնք թագաւորին կողմէ մասնաւոր հրաւերով եկած ճարտարապետներ, ըլլան կամուրներ, որոնք սահմանադրութիւններու վրայ զետեղելով պաշտպանած են մեր սահմանները: Պուլկարիոյ մէջ զիւղեր եւ զիւղաքաղաքներ կան որ կը կրեն հայ անուններ»⁽²⁾:

Այս մասը աւարտելէ առաջ աւելցնեմ որ գեռ հետազօտութիւնները եւ ուսումնասիրութիւնները նոր միջամուխ եղած են Պուլկարահայոց պատմութեան մէջ, որուն հանդէպ ցաւալի է ըսել Պուլկարահայր ամենաքիչ հետաքրքրութիւն ցոյց տուողն է:

(2)

Յ. ՔԻԻԻՐՏԵԱՆ

(1) Հայկարան, էջ 48:

(2) Վասիլ հայազն. Ն. Աղոնց, Հայրենիք Ամսագիր, 1931, թիւ 8, էջ 90:

(1) Պատ. Տիեզերական, 1885, էջ 201:

(2) Հայրենիք Ամսագիր, 1128, թիւ 9: Հայ Արուեստի եւ Մտքի հետքերը Ռումանիոյ մէջ: Յ. Ճ. Սիրունի, էջ 92

ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻԻ ՔԱՆԻ ՄԸ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐԸ

Ներսիս ծառայ Բրիտանի և

Կոչմամբ եպիսկոպոսութեան և վիճակաւորութեան Ատրպատական աշխարհի Հայոց վիճակեցելոց մեծահոգակ վանից սրբազան Առաքելոցն Թաղգէոսի և Բարդուղիմէոսի վերապատուեալ Սահակ եպիսկոպոսի Սաղունեան ողջունիւ Բրիտանական ծանուցանեմք, զի երկու գրութիւն ձեր առ մեզ ի 30 ապրիլի և ի մայիսի 7, համարօք 23 և 27, հասեալ են առ մեզ, որոյ զպատասխանիս գրեալ եմք ձեզ ի 17 մայիսի, համարաւ 146, յայտնութեամբ մերոց զարմացմանց վասն վաղվաղելոյ ըզվկայութիւն ձեր յաղագս ջատագովութեանց անծանօթիցն ձեզ. առ որ մինչ մտադիր էաք ցուցանել ձեզ զմաստնոյն զքարոզ վասն աշակերտաց երկտասարդաց եղիլոց ի կրթութեան ջատագովեալ ուսուցչաց՝ զայն թէ «Որ վաղվաղկոտ է ի հաւատալ, թեթեւասիրտ է և փոքրկասցի»։ Եւ հաս յայնմ ժամանակի և երրորդ գրութիւնն ձեր, որով յետս կոչեալ զառաջին ջատագովութիւնսն ձեր իրրեւ սխալ յոյժ յոյժ, գրեալ էիք մեզ զգոհնհկական ամբաստանութիւնսն անարժան եպիսկոպոսական տնձանց, ոյր աղաղաւ յառաջագրեալ Ձեզ լսել բանից իմաստնոյն թէ «Պատասխանի ողոք դարձուցանէ զբարկութիւն. բան խիստ յարուցանէ զարմատութիւն»։ Եւ պատուիրեցաք ձեզ այնու մերով կոնդակաւ զգուշանալ ձեզ վասն ձեր սովորական բառից և բանից գործադրութեանցն, զիտացեալ թէ այնոքիկ են ծնողք բազում չարեաց մարդկան։ Յաւելաք և առ այն զաննեբելի վրէժխնդրութիւնսն վասն միոյ բառի կրթեցելոցն եւրոպական քաղաքավարութեամբ, և պատուիրեցաք ձեզ ունել օրինակ վասն ամենայն ձերոց գործառնութեանց զընութիւնն, զի պտուղք իւրաքանչիւր ծառոց հասունակին ի սահմանեալ ժամանակի իւրեանց, և ամենայն ծնողք մարդկան և անասնոց՝ ծնանին նոյնպէս ի սահմանեալ ժամանակի իւրաքանչիւրոց, և ձեր սրբազնութիւնն ևս ունելով զայնս օրինակ վասն ամենայն գործոց ձերոց ի ձերում վիճակաւորութեան այդր ի սահմանի

Ատրպատական աշխարհի յառաջեկելիք ի բարեք տնօրէնութիւն ձերում վիճակային և եկեղեցական կառավարութեանց ի գէպ ժամանակի վասն նոցուն իւրաքանչիւրոց։ Ի վերջոյ ամենայնի այնոցիկ գրեցաք ձեզ և պատուիրեցաք առանց արժանապէս կըռնադատութեանց բանից և բառից արտադրեցելոց ի ձերոց մտաց և խորհրդոց՝ զոչինչ ըստ նախանցեալ սովորութեանց ձերոց ունիլ առարկութիւն ընդ քոնսուլին բանիւ կամ գրով՝ յորմէ ունի պակասիլ ձեզ բարեկամութիւն նորա և պաշտպանութիւն. այլ բազում ապարազողութեամբ մերում համազգական եկեղեցական կառավարութեանց՝ զեռ ո՛չ ընկալեալ ձեր զայն մեր գրութիւն առ ձեզ՝ ընկալաք ահա՛ զծանրագոյն տրտնջմանց զիր Համգայ Միրզայի առ Թաւրիզոյ Ղենարալնի քոնսուլն ի 10 յունիսի և զպատասխանի կոնսուլին առ նա ի 12 նորին ամսոյ և առ մեզ ի 25 յունիսի համարաւ 395, որոց զհայերէն թարգմանութիւնն առաքեմք ձեզ ընդ այսմ, որոց աղագաւ նորին գերագնուականութիւնն ստացելի Սովէտնիկ Ղենարալնի կոնսուլն Ռուսաց ի Թաւրէզ առաւել յոյժ պաշտպանութեամբ ձերումն անդր քան զսահման եպիսկոպոսական պարտաւորութեանց տնգոսնելի կառավարութեանց՝ զրէ առ մեզ թէ վասն այնպիսի ձերում տնկանոն բերմանց առ պատժապարտութիւն երկուց ամբաստանեալ կանանցն ո՛չ յանձն եղիլոց եկեղեցական իշխանութեան՝ գրեալ է ինքն մանրամասնեալ պարագայիւք Ղենարալնի դեսպանին Ռուսաց ի զրան Շահի Պարսից, և նորին պայծառափայլութիւնն փոխորքայի կովկասեան Սահմանաց, և նորին Պայծառափայլութիւնն Մինիստրի օտարական գործոց վասն յայտնելոյ Կայսեր ամենայն Ռուսաց ըստ կանոնաց օրինադրելոց վասն ամենայն կոնսուլաց և զեսպանաց եղիլոց ի զանազան տէրութիւնս։ Առ որ թէ ո՞րպիսի վիշտ զտանի սաստկացեալ ի մերում սրտի յաղաղս այդպիսի ձերում անխոհեմ անխոհեմ սկզբնաւորութեանց զձեր վիճակային կառավարութեանն, կարեւր դուք ձեզեմ եւ առնուլ զչափ(*)։

(*) Ստորագծուած տողը՝ Ներսիսի զիրն է։

Դեռ ի լինելն ձեր առ մեզ աստէն ի սուրբ Աթոռս, որպէս հաւաստի քրտմնջիւն էր առ ոմանս բանաւորութեամբ ծանուցեալս ի մերոց հոգեւորականաց իբրեւ զի առաջնորդական կառավարութիւնն Ատրպատականի Հայոց հաւատացելոց ձերում Սրբազնութեան՝ ունի ընկալնուլ զչորաշար վախճան վասն ձեր անկշռադատ և անհանձար բերմանց առ ամենայն փորձ առեալ գործսն ձեր ցայս վայր հասակի կենաց ձերոց:

Ի միտ բեր, զի ի կալն ձեր ի ձմեռնային չաթրխանայի ընդ լսելն ձեր ի Գէորգ եպիսկոպոսէ կամ յայլոց թէ հաճեալ եմք մեք՝ զի թէ հհան հոգևով հիւանդագին յայլազգութենէ փախուցեալ կինն, որ վասն զայրացութեան իմիք խնդրեալ էր ի մէնջ զարձակուող, և յետ քանի աւուրց առաւել սարջանօք խնդրեալ զներողութիւն մեր վասն ընկալնոյ զինքն անդրէն ուստի ելեալն էր. և լուեալ թէ ընկալեալ մեր զայնպիսի սարջանաց խնդիրսն նորա վասն վերադառնալոյ ուր ընկալեալն էր ընդ ժամանելն ի սուրբ Աթոռն փախստեալ վասն պաշտպանութեան հայրենի հաւատոց իւրոց, ձեր սրբազնութիւնն թէ սօրպիսի ինձ զգալի սրտմտութեամբ ձերով երազելիք ի զիւանխանացն, ուր էաք մեք, և ո՞րպիսի զգալի հարցմամբ՝ հարցախնդիր եղէք մեզ, թէ արդա՛րեւ հաճեալ եմք այնպէս՝ ընդ վերադարձ հաւատախնդիր կնոջն, զարհուրողին իմն թուեցաւ այնօրինակ անբաւականութիւնն ձեր առ ի մէնջ: Այլ համբերութեամբ բազմաւ զանց արարեալ և այնու, լաւ համարելով պատուել զազգատոհմութիւնն ձեր բազում երկայնմտութեամբ խմով հանդերձ աղօթիւք և խընդրուածովք առ Աստուած վասն օժանդակելոյ ձերում մտաց, և խորհրդոց, և կամաց՝ ճանապարհորդեցաք զձեզ յայդ վիճակ: Այլ ոչ անազան յետ մտանելոյ ձեր ի կառավարութիւն այդմ վիճակի այն ինչ ընդ գրութեանց Ղեներալնի կօնսուլի Թաւրիդոյ՝ ընկալաք զգրութիւնսն ձեր ի 23 յունիսի համարօք 61 և 62, ընթերցանութեամբ առաջնոյն գրէ թէ յոյս մեր վասն բարութեանց իրիք այդմ վիճակի ի ձեռն ձեր առաջնորդութեանց՝ տկարացաւ մինչև եւ յոյժ, այն զի ընդ ժամանելն ձեր ի նոյն վիճակ՝ առաջին գրութեամբ ձեր անսահման ջատագովութեամբ զՅովսէփ Խա-

նէն՝ հրաւիրէիք զմեզ առ Նորին վերապատուութիւն, իսկ ո՛չ անազան երրորդ գրութեամբ ձեր զինի առաջնոյն՝ յօժարեալամ յայտնէք զանձն ձեր՝ յորդորել զմեզ զնեղ զջանք մեր առ ոգորումն ընդդէմ պօշմեստրի, ո՛չ բնաւ զմտաւ ածեալ թէ յոյժ հեռաւոր է պօշմեստրն ի մերոց գործակցութեանց, և ամենեւին անարժան է մեզ առարկելն ինչ ի մասին նորա. և զարմանալի այն է մեզ մինչև յոյժ, զի վրէժխնդիր ձերում անարժան գործոց ոչ պատկանեցելոց եպիսկոպոսական իշխանութեանց: Նորին իշխանական մեծանձնութիւնն Համգայ Միրզայն գտանի, որպէս ունիք ընթեռնուլ ի գրութեանն նորա առ Ղեներալնի կոնսուլն ուսաց. իսկ դուք ամենեւին անձանօթ այնմ, բազմացուցանէք զձեր տրտունջ ի Յովսէփ Խանէն: Եւ նորին գերազնուականութիւնն, Ղեներալնի կոնսուլն, որ ի վերայ իւրոց անբաւականութեանցն զձէնջ՝ յաղագս ո՛չ լսող ինկելոյ ձեր բարի խորհրդոցն իւրոց վասն ձեր, որպէս գրէ նա յիւրումն գրութեան առ մեզ՝ եղեալ է վերստին պաշտպան ձերում անկանոն գործոց, որպէս ունիք ընթեռնուլ ի գրութեանն նորա առ Համգայ Միրզայն, և ընթերցանութեամբ երկրորդին վասն երկուց կանանցն զորս ձերով զրչաւ միայն ստորագրէք յանցաւոր ըստ պոռնիկութեանց և զձեր իրաւունս ապացուցանել կամելով՝ յիշեցուցանէք մեզ զառաքելականն՝ թէ «Փոքր մի խմոր զամենայն զանգուածն խմորէ», առ որ պարտաւորիմք մեք հարցանել ձեզ, զի՛արդ եղեւ, զի ո՛չ կարաց համոզել զկամս ձեր դատաստանն Բրիտտոսի Աստուծոյ մերոյ վասն կնոջն ըմբռնեցելոյ ի շնութեան, ոյր ազագաւ ընթեռնումք զսուրբ աւետարանն քրիստոսական, թէ ի լսելն Բրիտտոսի զամբաստանութիւնսն վասն շնութեանց պոռնիկ կնոջն ածելոյ յատեան նորա, նա ի խոնարհ նայելոյն զրէր մատումն յերկրի՝ այն է ի վերայ հողոյ, զոր ընթերցեալ ամբաստանողքն մի առ մի զաղարկեցուցեալ զամբաստանութիւնն իւրեանց՝ ելին արտաքս. յորժամ ի վեր նայեցեալ Յիսուսի՝ էհարց ցամբաստանեալ կինն. «Ո՞ւր են որք ամբաստանէինն զքէն վասն քում շնութեանց»: Եւ պատասխանաց թէ թողին զինքն ամենեւեմ և գնացին: Յորժամ

Փրկիչն մեր ըստ իւրումն անհաս մարդասիրութեանց ասաց կնոջն շնացելոյ. «Ահա ո՛չ դատապարտեցից զքեզ. ե՛րթ, այլ եւս մի՛ մեղանչեր»։ Ասա՛ ռւբին, ո՛չ Քրիստոսանման լինէր դատաստանն ձեր վասն երկուց կանանցն ածելոց ի ձեր ատենն, եթէ յիշէիք զուք զաւետարանն Քրիստոսական։

Զիա՛րդ եղեւ, զի միտք ձեր ո՛չ զօրեցին յիշեցուցանել ձեզ, թէ ժողովուրդք Հայոց ընդ ամենայն տէրութիւնս պատկանեալ լինին առաջնորդական կառավարութեան իւրեանց ըստ ազգական օրինաց քրիստոնէութեան միայն. իսկ ըստ այլ ամենայն իշխանական կառավարութեանց ենթադրեալ գտանին իւրեանց իշխանութեանց եւ տէրութեանց։ Զիա՛րդ ո՛չ ազգեցին ի խորհուրդս ձեր, թէ ժողովուրդք Հայոց յանձնեցելոց առ ի մէջ ձերում առաջնորդութեանց՝ են հպատակք մեծագործանին Պարսից, և զուք հպատակ տէրութեան Ռուսաց եւ առաջնորդ հպատակաց պարսից ըստ քրիստոնէական հուատոց եւ ըստ օրինաց Սրբոյ Եկեղեցւոյ Հայոց. ըստ որոյ ձեր առաջնորդական կառավարութիւնն պա՛րտ է սահմանափակեալ լինել ի սահմանի հոգեւորական եւ եկեղեցական կառավարութեանց, այն է՝ քարոզելոյ, ուսուցանելոյ և խրատելոյ, որպէս և Քրիստոս պատուիրէ. «Եթէ մեղիցէ քեզ եղբայր քո, ե՛րթ յանդիմանեա՛ զնա մինչ դու և նա միտայնակ իցէք, և եթէ ո՛չ լուիցէ քեզ, ասաջիւր առաջի երկուց և երից. և եթէ նոցա ես ոչ լուիցէ, եղիցի քեզ իւրեւ զհեթանոսս»։ Այս է սահման հոգեւոր կառավարչաց։ Այսպէս ընթացան առաքեալքն։ Այսպէս ընթացան ամենայն աշակերտք Քրիստոսի։ Եւ այսպէս պարտին ընթանալ ամենայն Առաջնորդք քրիստոնէից։ Ապաքէն կարճելով զբան մեր գրեմք ձերում սրբազնութեան, զի մեք զարհուրեցաք ի ձերոց անհանճար կառավարութեանց, ըստ որոյ հարկադրէ զմեզ պարտաւորութիւնն մեր խորհիլ ընդ Սինոդի Էջմիածնի և կարգաւորել զեղանակ վասն Առաջնորդական կառավարութեանց ձերոց, զի կարելի լինիցի պաշտպանելն զձեզ առանց այլ անարժան հետեանաց։ Վասն ձեր գործակցութեանց ընտրեալ խորհրդականաց՝ արժանապէս զործակցութեանց համբաւք բաւականութեամբ չափ զօրեցին զգաստա-

յուցանել զմեզ եւ կարճել զյոյս մեր վասն հանճարաւոր խորհրդակցութեանց նոցա, յետ որոյ մերով յատկական գրութեամբ հաստատելն զնոսին վասն խորհրդատրութեանց ձեզ՝ ունի պատկառեցուցանել զմեզ։

Իրեալ է. «Որ հանճարեղն է, զառաջնորդութիւն ստացի»։ և յաւելեալ է առայն զիրն խրատ. «Յերեսաց թագաւորի զգո՛յշ լեր. զի ի բերանոյ նորա ելանէ հուր»։ Ընդարձակ իշխանութիւնք յատկացեալք են թագաւորաց. իսկ հոգեւորականաց՝ բաց յեկեղեցական կանոնաւորեալ իշխանութեանց՝ չեն բնաւ ներալ մասնակցիլ իշխանութեանց յատկացելոց թագաւորաց։ Եւ եթէ ընդ առաջ ելցէ ստիպմունք անանցունելի հարկաց կարճել զանխրատութիւն վնասապարտից հասարակաց, կարեւոր է խընդրել զայն ի քաղաքական իշխանութեանց։

Յաղաքս հարիւր թուաման զուժարացն, զոր քահանայք հանեալ են ի պահարանէ Սրբոյ Եկեղեցւոյ Վանիցն Թագղէոս Առաքելոյ՝ տուեալ են Յովսէփ Խանին. պահանջեցան ի նոցանէ կանոնաւոր յայտարարութեամբ իւրեանց գրել ձեզ, թէ նա գրո՞վ է հրամայեալ նոցա տալ ինքեան զայն զուժար, թէ բանիւ բերանոյ իւրոյ. կամ ի ձեռն այլոյ ուրուք է պահանջեալ զայն զուժար. յայտնել նաեւ, թէ յորժամ տուեալ են Յովսէփ Խանին զայն զուժար, առեա՞լ ունին ի նմանէ զձեռագիր վասն ստանալոյն զայն թէ ոչ. եւ եթէ ունիցին զայն պիտի գրութիւնն նորա պահանջեսցի՛ք ի քահանայից անտի։ Երբորդ եւս պահանջեսցիք ի քահանայիցն տուողաց Յովսէփ Խանին զայն զուժար, թէ ո՞րպիսի իւրեանց իրաւամբ պարտաւոր համարեցին զանձինս իւրեանց հնազանդել նմա, լսել նմա և տալ նմա զհարիւր թուաման զրամն եղեալ ի պահարանի Եկեղեցւոյ Սրբոյ Վանիցն ի հանգուցեալ նիկողայոս Խալիկոպոս վիճակաւորէ նորին։ Եւ զայն զիր նոցա առաքեսցես Մեզ։

Յաղաքս կայից հանգուցեալ նիկողայոս Խալիկոպոսի ի միւսումն պօշտի զրեւոյնք տեառն Կոնստանդնուպոլսու և այլոց, որոց արժան իցէ, զմեր տնօրէնութիւն։

Ո՛րջ լեր։

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄ. ՀԱՅՈՑ
ՆԵՐՍԷՍ

Յամի ազգական մեր 1300 և
Փրկչական 1851, ի Սուրբ Էջմիածին։

(5) Հրաւ. Կ. Յ. Բաւմաջեան

ԴԻՒԱՆ ՍՈՒՐԲ ՅԱՎՈՐԱՅ

ծէ

Յովնան եղաւ. Աղբիանուպոլսէն՝ առ
Եղիազար կաթողիկոս. (*)

Գերագոյն գովաւորք ի համայնից, և
գերահրատարակեալ շնորհօք ամենագոր
Սուրբ Հոգոյն շնորհազարդեալ և նորին օ-
ժանդակութեամբն բարգաւաճեալ, ընդ ա-
մենայն տեղիս հռչակաւորեալ, և ամենայն
լիմաստասիրաց զաստ վեհ երեւեալ. ո՛վ զը-
լուխ եկեղեցւոյ և պարծանք մեր տեառնդ
Տէր Եղիազար կաթողիկոս Հայոց, և պա-
տրիարք Ս. յերուսաղիմայ: Նուաւստ ծա-
ռայ Յոհան եպիսկոպոսէն հասցէ մեծ ող-
ջունիւ և ծունր կրկնելով իրր ի մօտոյ,
երկրպագանելով համբուրեմ զաստուա-
ծաշօշափ զաջդ, և զգարչապար սուրբ
հաւրդ եւ հարցանելով հարցանեմ ըզ-
բարի կալոյ և զառողջութենէ սրբազա-
նիդ, և խնդրեմ յԱստուծոյ որ մինչեւ
ցայս պահեալ է և պահեսցէ, և ընդ եր-
կայն աւուրս արասցէ ի պարծանս մեր: Եւ
եթէ զմէնջ հարցանել կամեսջիք՝ կեամք
ըստ արժանաց մերոց, առողջ մարմնով և
տկար ոգով, և զապագայն յուսացեալ եմք
յԱստուած և յաղթս սրբոյդ. քանզի քաջ
գիտես թէ ոչ կարողանայ ընդ դէմ կալ
արեղականն պատրոյդ առկայծեալ, եւ ոչ
կարէ համարձակիլ ընդ դէմ առիւծոյ զե-
ռուն տղմասնունդ, բայց ի իրոյ յաղթեալ
կամիմք համարձակ խօսիլ տեառնդ իմոյ,
որպէս այլ մի մեղաւոր ընդ դէմ յԱստու-
ծոյ. քանզի հովանաւորութիւն ձեր օգ-
նական է ամենեցուն, և կրկին ծունր
կրկնելով ծանուցանեմ իդձս իմոյ, քանզի
գիտեմ զպապատութիւն անձին իմ, և ըզ-
տմարդութեանս ներեա վասն Աստուծոյ.
Ես գիտեմ թէ ինչ քաշեր եմ անցեալ
Տեառնընդառաջէն ի վեր, ի մէջ երկուց
սրոյ կայի, կամ թէ ի՛նչ կարող եմ նոցա
ընդ դէմ դառնալ. վկայ է Աստուած եւ
զու ես քաջ գիտես մեր աննենգ լեալն, և

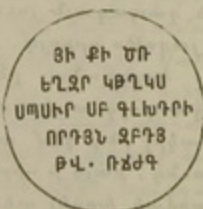
թէ լինիմ ո՛վ եմ ես, կամ զի՛նչ շահ լի-
նելոց է ինձ, և կամ իմ ձեռացս ի՛նչ կու-
գայ, որ քան զամենայն որդիս մարդկան
յետեալ և անարդ եմ, կրկին վկայ է Աս-
տուած և զու ես՝ ո՛րքան սէր ունիմ ընդ
տեառնդ իմ. մեր յուսոյ տեղի և գանկատի
զու էիր, այլ և միսիթարութիւն և պար-
ծանք քեզնով, այլ և պարծէաք ի բազում
տեղիս. և գիտես թէ ո՛րքան խոցեալ եմք
ի պատրիկաց՝ յայտնի է քեզ, թող որ թուք
ու մօւրն. քանի տնգամ խոցեալ է գրով և
դեռ ես պահեալ եմ զսուրբութն և զմայր
ուղարկեմ առ հոգեւոր տէրն, թէ յետ այս-
քան դրամ տալուն զնուիրակութիւնս եւ
զգտնձանակն, յետոյ պատրիկ եղաւ, մեզի
զայս է գրեր ուղարկեր, թէ հրաման չու-
նիս եպիսկոպոսական գործառնութեան. թէ
Աստուած տայ զատաստան մի լինայ՝ բե-
րեմ զգիրն աչք զնեմ. թող որ ճ. զոչ.
պարտք արարի Ըստամպօլ Դանիէլի ձե-
ռքն՝ թէ խաթրով երթայի վեր մեզի սի-
թամ չլինայ. երբ պատրիկ եղաւ զայն ըս-
տակն չտըւին ժողովուրդն՝ թէ մեր ըստակն
տեղ չհասան, մնաց վերաս, մեք վճարեցաք.
Դանիէլն վկայ է, թող որ յետոյ Սարգիսն
եկաւ հ. ձ. օր նստաւ, զխարճն և զհար-
չարանքն և սիթէմն զրուցելու չէ որ քա-
շեր եմք, միայն Աստուծոյ է գիտելի. զի՛նչ
շահ կամ օգուտ է զրուցելոյ և զանգա-
տելոյ: Յետ այսքան նեղութեան այրած
սրտով լսեցաք թէ կամք ես զրեր ի Ստամ-
պօլ դալոյ, երես զրաք գէպ առ քեզ դալոյ,
վկայ է Աստուած՝ գէպ Պուսաս եկաք՝ լինայ
զայ ճար մի անէ կամ մեք ազատիմք և կամ
ժողովուրդն. ի մեղացս այն ժամանակս
չեկար. մինչև մեք զարձաք, մէկ եղբայրս
ալ եկեր յէտրէնէ. է. ը. օրէն յետոյ
Աստուծոյ հրամանն հասեր մեռեր է. նո-
րանէ այլ կարօտ մնացաք, կրկին յուսա-
հատ և սրտակոտոր եղաք, յետոյ ազգմանէ
չարին այս մեծ խռովութիւնս անկաւ ի
մէնջ որ կրկին յուսահատեցաք մեք ալ և
ժողովուրդն այլ, որ նոքա եկան ի վրա-
ներս այսքան գրելով երեւելի մարդիք զի՛նչ
ասէաք. լաւ գիտեմ որ մեծ սրտմնայ եղած
ես, թողութիւն արաւ և ներեա մեղուցե-
լոյս. լաւ է զան բարեկամին քան զապ-
տակ այլոց. գիտեմ որ զու մինչև երեկոյ
ոխ չես պահեր և մի՛ արասցէ Աստուած, զի
քո բարքդ ողորմած է որ աջողումն է ու

(*) Նամակս վերնագիրն է. «Գիրս յերաւելնու
եկն առ մեզ ի հալածանսն ի թուին ՌձԺԴ (1865),
ոչ ունեւոյ կնիք ինչ առ աճի, միայն կնքեալ յե-
պիսկոպոսէն Յօհաննէս»:

լինի քեզ, զի շատ եմ փորձեր այն անցեալ տարիքն որ այն բաղմակու վէզիւրէն Աստուած ազատեց, եթէ ոչ էր ընդ քեզ՝ գահաճառք զԱստուած ի մտիս, սրբազան հայր իմ, եթէ էջմիածնին ի վերայ սանդարամետին անձնառական մէկ քանի բան պատուէր տուիր և թէ ի վերջի հրաժարական ողջունին ողորմած հոգի հոգեւոր տէրն մէկ քանի բան խրատ ետուր մեզ՝ թէ որդիք, այնչափ ճահտ արարէք այս տունս չէն մնայ և պակասութիւն չլինայ. երբ եկաք զաստիճանն և զպատիւն առիք, նոյնպէս գիտեմ որ հրամանքդ այլ աւելի ջատագով և վրէժխնդիր էիր այն տանն, նոյնպէս և մենք, չէ թէ միայն այն տանն, Հայոց ազգին, բ. աչք կայ, մէկն սուրբ էջմիածնինն է և մէկ սուրբ յերուսաղէմ է, խնդրեմք՝ զոր Աստուած զերկուսն այլ չէն պահէ. միթէնոցա մարդկայն խիստ շնորհակալ եմք. մեծ հոգեւոր տէրն է վկայք էջմիածնինն, զուք իմ մարդիքս մի հայիք, քովս գառն են, զուրս կ'ենեն դայլ կու դառնան. և գիտեմ որ այնպէս են. ապա այն շնորհաց եւ աւրհնութեան կտրօտ և էհթան եմք. խնդրեմք յԱստուծոյ՝ որն ի բարին հաճոյն՝ զայն արասցէ. վկայ է Աստուած՝ իմ խնդիրքս այս է, որ թշնամիք և բանսարկութեւ ամօթ և նկուն լինիցին. գիտեմ որ Ավ. զատըր եւ և Տէր էօղնուկան, Աստուած ձեռնտու լիցի ճշմարտութեան: Շատ բան է անցեր ազգմանէ Հայրին և ամենեքեան նկուն են դարձեր. եթէ զոյ հնար խաղաղութիւն մի արա որ հակառակք և բանսարկութեւն զլուս ի կոր լինան. այլ մէկ քանի զխաւոր բանքն հաստատեցես որ մեծ յիշատակ լիցի քեզ, և յիշեսցի ազգաց ազգս, որ մեք ալ ազատիմք և ժողովուրդն այլ, որ առանց խռովութեան մնայ եկեղեցիք այլ և եկեղեցականք այլ. չեմք կարեր մեկ իշխանութիւն մի բանեցնելոյ անխռով ի ժողովուրդէ և ոչ ի քահանայից. զինչ երկարեմ, իմաստութեանդ յայտնի է իղձս սրտի իմոյ. եթէ հաճոյ թուիցի անյարմար գիրս՝ մէկ մատ մի գրով յիշեսցես: Վկայ է Աստուած, շատ բան ունիմ գրելոյ, չեմ կարեր համարձակ գրելու, զիրա բարեկամ շատ ունիմ, չեմ կարեր ամէն մարդոյ գիր տալոյ որ կոյս հասուցանէ, այլ զայս մեր բարեկամ եղիայն եկաւ, շտապով գրեցի և ի նա տուի որ հաս-

ուցանէ առ հայրդ իմ, և զայս խոստովանանք լիցի սրբազանիդ մինչ ի քո այնոցմէդ (?). և եթէ կամեսցիս յայտնելոյ մեծ ողջուն և երկրպագութիւն և աւրհնութիւն եղիցի մեր սիրելի որդոցն Սուքիաս վարդապետին և մեր որդի Ներսէս տիրացուն և մեր եղբարցն մահտեսի տէր Մարտիրոսին և տէր Յովաննիսին, և մեր որդի երեմիա բանաստեղծին, այլ և մեր Նէրսիս ողլի Պաղտատարին, և իւր օրթախ Յոհանն բաղում ողջուն և երկրպագութիւն կու մատուցանեն սրբողան աջոյ և զարշապարի սուրբ հօրդ մերոյ, ողջ լիւր: Դրեցաւ սեպտեմբեր մե: Ազաչեմ վասն յԱստուծոյ եթէ հնար լիցի և Աստուած խաղաղ արասցէ ի զկառոյ ժամու, ծանր մի համարեսցի գալ յէտրէնէ և զցրուեալսն ժողովել և խաղաղացուցանել մի հօտ և մի հովիւ. գիտեմ իբր ասեա թէ մէկ անգամ մի եկայ զինչ պատիւ տեսայ: Մեղացս այնպէս պատահեցաւ, թողութիւն արա. եթէ կամիս կարող ես, և զգանձանակն այլ իմանաս և կրկին զորն որ կամիս տեսնուի՝ կարդես և հաստատեսցես:

ԺԸ

Կոնգակ եղիազար կարողիկոսի Ֆիլիպէեհ՝
առ Զաւարիա վարդապետ ի Դամասկոս.

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ և ամէնօրհնեալ Սուրբ Տնօրինականաց նորին սպասաւոր եղիազար Կաթողիկոս: Յորմէ ժամանեալ հասցէ ողջոյն և սէր, շնորհք և աստուածային բաղմապատիկ օրհնութիւնն առ որդեակս իմ և աղիս սրտի իմոյ սիրասնունդ Տէր Զաքարիա վարդապետիդ և առ քեւ ևղեալ մտերիմ և հարազատ զաւակաց իմոց Խանտանի, Պօղոսին, ընդ ձեզ և մեր հարազատագոյն և անկրճիմ սերելեացն և բարեկամացն պարոն և պաշտօնաւոր բժշկապետացն Իպրահիմ չէլէպոյն,

Տէր Սարգսին և երեսփոխան Երեմիային և այլ զմեզ հարցանող սիրելեացն ամենեցուն՝ ողջունելու, սիրով և խնդութեամբ կեալ մնալ յարածամ ողջութեամբ ի Տէր Յիսուս Քրիստոս:

Ծնորէք ընդ ձեզ և խաղաղութիւն անսպառ խնդութեամբ և աներկեան ցնծութեամբ յամենայն ժամ բազմասցի:

Առ այս յուշ լիցի ձեզ առածն արքայածին համեմատել անձրևի ամառայնոյ կամ հողմոյ ձիւնաբերի՝ տօթացելոյ օժանդակողի դաւտիք բարեացն յերկրէ հեռաստանէ: Այսպէս է տեսնել այժմ առ ձեզ զԱստուծով ժամանումն թղթոյս այսորիկ աւետեօք հանդերձ՝ եթէ զմերս ողջութենէ և թէ զմեր զործոց որպիսաբար յաջողութենէ, զոր ցոյցբան ժամանակօք, յորմէ անջատեցաքն ի ձէնջ, կամ թէ ի Պէլէնկոյ հատէ, ոչ գտաք պատահող անցորդաց եկելոց առ ձեզ տալ զողջունանք մերս առ ձեզ. այլ զի և ոչ զարքունականն իշխեցաք զնալ զպողոտայ յահէ անաստուածիցս այսոցիկ անարկու բաջաղանաց, վասն որոյ տարազէպ փախտեալ չաւօք մինչ ի փիլիպպէ ի բանակ եպարքոսի մեծի՝ առ պարոն և պաշազատ անջրելի սիրելիս մեր հասեալ հանդարտեցաք: Եւ ապա քաջալերութեամբ նորին, որպէս և դուխտաւորացդ երբեմն յայգր, յանձն առաք ձեռնարկել ի խնդիր այցելութեան կողպակալ Տանն սրբոյ, որոյ վասն և պատահեցաք արժանաւոր ընծայիւք եպարքոսին և բարձակցացն ամենեցուն, և յամենեցունց ընկալաք զքաջալերան: Ապա ի պատճառէ ճանապարհորդութեանն՝ և երբեմն ի պատրաստութենէ պատահման զեսպանին և զկնի զբաղմանց ոռճկացն զօրաց բաժանման՝ մնացաք զտեղի տուալ մինչ յօրս յայս: Եւ թէպէտ հակառակորդք ոմանք, որոց և չարագլուխ Թաթարն(*) լեալ, բազումս մարտ եղեալ խղախեցան՝ մինչ եկեղեցոյ շինող և փոքունց ուրացեալ(**) և Էժ (= 200) տպարակ զբամ ևս դաւ եղեալ՝ մատն եղեն մեզ ի զիւանն ար-

քունի, բայց Աստուծով յամենայն թըշնամիք մեր անկեալ նկուն և տկար գտան, և մեք յարեաք և ուղիղք եղաք, մինչև ահա այսօր և վաղիւն զուղիղ խակ զծայր աւետեացն լրման ուղեւորելոց եմք առ ձեզ: Զի ի վաղիւն է օր բաժանման ոռճկացն և ի միւսումն՝ հրամանատարութիւն մեզ: Այլ զի այսօր եղեւ չուումն ուլախի մոռէլիմիդ Շամայ՝ և ևս զի ոչ երբեք ծանեաք ինչ զձէնջ, վասն այնորիկ զայսքան նշոյլ աւետեացս իրբեւ զկատարեալ ինչ զրեցաք առ ձեզ: Ուրախ լինել և զվեհերումն երկմտութեան և յուսահատութեան մարթ է և պէս պէս այլևայլ համբաւուց հնչմանց յարահատ ջնջել ի սրտէ և ի մտաց ձերոց: Մանաւանդ և այլոց աւետատու լինելով մըխիթարեալիք զտրտմեալն, զոմանս բանիւ՝ զմերձաւորս, և զոմանս թղթիւ յաջ և յահակ՝ զհեռաւորսն: Եթէ հնար է՝ ի Հալապ Զէմէրիէ չեկեպոյն և այլ մերայնոց, նա ևս ի Սուրբ յերուսաղէմ ամենեցուն մխիթարիչ լիջիք, մինչ Ղազարին ևս հանդարտեցունող բանիւ զսիրտն զողանալ, մի գուցէ զվերադումն օտից աճապարեցէ. ընդ նմին և զայլոցն նոյն զունակ ի վերայ բանի այսմ թղթոյ յօրինել և պատրաստի գոլ, մինչ Աստուծով զծայրագոյնն ընկալեալ զպատասխանի՝ զիւրդ զգործանութիւն իւրաքանչիւրոցդ ծանիջիք: Այլ այժմ առ այս ուրախ լերուք Աստուծով և ազօթս արարէք միամիտ սրտիւ, և զվարձ համբերութեան ձերոյ ինքն Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս հատուցէ ի հոգի և ի մարմին ձեր աստ և ի հանդերձելումն, ամէն:

Ողջոյն սիրոյ մատուցանի նուաստ Ուրախէ և ի ներսիսէ և յայլ միաբանացս որ ընդ մեզ՝ ամենեցունց անանջրպետ միացելոց ընդ մեզ սիրով: Միայն և եթ Ֆրանսոսցի եպիսկոպոսն լեալ մինն ի քառասնից որոշեալ: Սիրելիք մեր ուրախ լերուք Աստուծով և ի սիրոյ սրտի մի՛ վեհերեալիք: Եւ մասոյն Յուլիայ յերեսուն և մէկն զրեցաւ Բչի օր [1665]:

Հրատարակեց՝ Մ. Ե. Ն.

(*) Մարտիրոս Կաթաղիկոս կ'անկարկէ. Խ. 2.

(**) Եղիազարի հակառակորդները, զնասելու համար իրեն, տարածայնած էին՝ թէ իսլամական կրօնը ընդունած է ան իր մանկութեան ժամանակ: Խ. 2.

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԵՍՆԻՆ ԵՒ ՔԵՍՈՒՆԸ

Պեսնի գաւառը կը գտնուի, Մարաշ, Անթէպ, Ուրֆա և Մալաթիա քաղաքներու ճիւղ կեդրոնական զիրքի մը վրայ, և գրեթէ հաւասար հեռաւորութեամբ՝ մօտ 150 հազարամէթր ճանապարհով մը բաժնուած է անոնցմէ։

Պեսնի քաղաքը պաշտօնապէս Խարբերդ նահանգին կը պատկանի. բայց Հայոց տիրապետութեան ժամանակ՝ ան մասը կազմեր է Կիլիկիոյ հոյ հարստութեան Մարաշի ճիւղին։

Պեսնի գաւառը Հայաստան երկրի ամենաքանչիւ լեռնաշխարհներէն մէկն է, իր բնապատմական ճոխ առաւելութիւններով, առողջարար ջուրով և հաճելի կլիմայով։

Պեսնի ունի համատարած անտառներ՝ հարուստ բուսականութեամբ, բազմաթիւ գետեր, յորհանոս ջուրերով, և անսահման տարածութեամբ մշակելի հողեր, որոնք բաւական են բազմահազար բնակչութիւն մը ապրեցնելու՝ եթէ գիտական տուեալներով օգտագործուին, բայց ժողովուրդը ընդհանրապէս աղքատ և յետամնաց՝ հնարաւորութիւն չունի զանոնք արդիւնաւորապէս շահագործելու, և մշակելի հողերուն աւելի քան երեք չորրորդը թափուր արօտավայրերէ կը բաղկանայ։

Պեսնի ունի նաև ուրիշ արդիւնաբերութեանց աղբիւրներ. բովանդակ թուրքիոյ մէջ հռչակ հանած են Պեսնի նշանաւոր չամիչը և այլեայլ քաղցուններ. նմանապէս քաղաքէն ամէն տարի շրջակայ հոծ քաղաքներու շուկաները կը զրկուին մեծ քանակութեամբ հում նիւթեր և չոր պտուղներ, որոնց կարգին են, կարագ-լուզ, պիստակ, բամպակ, ատաղձ, տախտակ, ածուխ, գիտոր, բրինձ, գարի, նուշ, ընկոյզ, թուփ, թուղ, և այլն։

* * *

Պեսնին ամրացած է նշանաւոր բերդով մը, հիմնուած՝ բնական ամրութիւններով

հարուստ հսկայ լեռան մը զագաթը։ Այս վիթխարի լեռը, իր բարձր գերքով կ'իշխէ շրջակայ բովանդակ լեռնաշղթաներու վրայ և որուն չորս բոլորտիքը կը գտնուի արդի Պեսնի քաղաքը։

Բերդ-լեռը, ամփոփ և ցլց, ունի ճիւղ ձուկի մը կերպարանքը, իր պոչով, գլխով և թևերով։ Լեռան գլխային մասերը, ըլլալով երեք կողմերով անդընդախոր՝ բնական գահավէժներով բաժնուած, անմատչելի են. միմիայն հարաւային կողմէն կարելի է մուտ գործել լեռան գագաթը՝ բերդի պարխապներուն մէջ, քառորդ ժամ քալելով սարսափելի դառիվերի մը ապառաժուտ շաւիղներէն։

Լեռան գագաթը, աստ և անդ սփռուած կը տեսնուին շատ մը հին շինութեանց աւերակներ և բազմաթիւ վիմափոր քարայրներու մնացորդներ, քիչ շատ տափարակ տարածութիւններու վրայ։ Ասոնք վաղընջական բնակարաններն եղած են բերդի երեսնի քաջ պատերազմիկներուն։

Պեսնի այս նշանաւոր բերդը դարերով անխնամ թողուած և շատ բաներ կորսնցուցած է իր հին փառքերէն։ Պատմական գեղեցկութիւններէ բան չհասկցող տեղացի այլամերժ և տգէտ տարրը շարունակ քանդած և անգլին աւերները գործած է անոր վրայ։ Կողոպուած են անոր կարեւոր քարերը, բնակարանային շինութիւններու յատկացուելու համար։ Իսկ լեռան գագաթը, բերդի այս կամ այն կողմը, շատ մը պեղումներ կատարուած և արձանագիր հսկայ քարեր կոտորուած են, թանգ գրամներ և իրեղէններ փնտռողներու կողմէ։ Անեղծ մնացած են միայն բերդի անխախտելի պարխապները, գահավէժ ամրութիւնները, և շատ մը բնակարանային շինութեանց ամրաշէն հիմերը։ Այսու հանգերձ, ներկայ մնացածներն ալ բաւական են հմայելու ամենէն բժախնդիր այցելուի հետաքրքրութիւնը։

Բերդի հին փառքերէն իբր յատկանշական մնացորդ յիշատակելի է լեռան բարձունքը կանգուն մնացած կիսաքանդ հսկայ դիտարան աշտարակի մը, խոշոր քարերով ամրաշէն, երկնաշաղկի և հիւսնալի մէկ պատը՝ լայնանիստ, որուն հարաւակողմի սլորատաշ մակերեսը, առասպելական բարձրութեան վրայ քանդակուած՝ մօտաւոր-

քաղաքի տասը կանգուն երկարութեամբ և մէկ կանգուն լայնութեամբ, անվրէպ և հրաշալիօրէն համաչափ փակագծի մը խորքը, կը տեսնուի շքեղ արձանագրութիւն մը, բարձրաքանդակ և խոշորագիր, այնպիսի մեծութեամբ՝ որ կարելի է բոլոր մօտակայ բլուրներէն տեսնել և կարգալ զիւրութեամբ:

Արձանագրութեան բնոյթը քիչ շատ ասորական գրութեանց նմանութիւնը ունի, բայց տարբեր լեզուի մը կը պատկանի ան, որուն պարունակութեանը ցարգ անտեղեակ մնացած են տեղացիները:

Բերդին հիմնադիրները այս հսկայ լեռան խորքը ծածուկ ճամբայ մը շինած են, որ զոռիվերով մը կ'երկարի լեռան պոչէն մինչև զլուսը: Այս ճամբան փապուղիի մը ձևը ունի, անոր լայն ու բարձր կամարներուն մէջէն կրնան խուսի մը ձևաւորներ կողք կողքի անցնիլ ազատօրէն:

Այս ծածուկ ճամբան իր ստորին ծայրով յարակցած է անուշ ջուրի փոքրիկ, վիմափոր աւազանի մը, որ կը բացուի հայ թողերու մէջէն անցնող գետակին, ժայռերու մէջէն բացուած սարսափելի կիրճի մը ստորտը և ամենեւին աննշմարելի դիրք մը ունի: Այս ժայռամէջի աւազանին ահը իր մէջն է և կը բղխի գետնէն պղպջալով և սքանչելի ջուր մը ունի, զոր ցարդ մօտակայ թաղերու բնակիչները կը գործածեն իրր խմանջուր:

Իսկ այս ճամբու վերի ծայրը շատ հետաքրքրական բացուածք մը ունի լեռան դադաթին վրայ: Հոս իրր դուռ կանգնած են բրդածեղ զոյգ մը հսկայ պարսպապատեր, մէկ մէթ արահետով բաժնուած իրարմէ, և ունին խոշոր ու սրբատաշ քարերով հաստաբևտ և լայնանիստ շինուածք մը, չափազանց ամրաշէն: Այս պատերը կանգնած են հագարաւոր կանգուն բարձրութիւն ունեցող բնական գահավէժի մը վերև, որուն շուրջը շրջան ընող մարդուն աչքը կը դառնայ, և վարի ձորամէջի թաղերուն բնակիչները կը տեսնէ մրջնակներու հանգոյն փոքրցած և ճղճիմ: Այս դուռը խոշոր քարերով լեցուցած են հովիւները:

Տեղացիք տարբեր անուններով կը կոչեն այս բերդը, Տաճիկները կ'ըսեն «Բիւֆար զալաւը», իսկ Հայք երկու անուն կուտան անոր, «Հայոց դալասը» և «Զկնարերդ»:

որ շատ հին դարերէն մնացած անուն մըն է:

* * *

Գալով Բեսունի, որմէ իր անունը առած է Պեսնին, կը գտնուի քաղաքին հարաւային կողմը՝ չորս ժամ հեռաւորութեամբ և հայախառն գիւղաքաղաք մըն էր պատերազմէն առաջ:

Աքանչելի լեռն սղաշտի մը վրայ կառուցուած, հիւսնալի դիրք մը ունի Բեսունը: Այս գոշտի ընդարձակածաւալ հողերուն մեծագոյն մասը կ'ոռոգուի կեղրնական Բեսուն գետի աղմկահոս ջուրերով. և հողին ու կլիմային նպաստաւորութեան շնորհիւ տարին երկու անգամ բերք կը քաղուի: Ամառ եղանակին արմտիք, իսկ աշնան բամպակ, բրինձ, չուճայ և խաշխաշ կը մշակուին այս հողերուն վրայ:

Այս Բեսուն գիւղաքաղաքը իր շուրջը ունի համասփիւռ աւերակներ, որոնք անոր հին փառքին այժմէական մնացորդներն են: Այս աւերակներուն մէջ կը զբոսնուին Հայոց պատմական Կարմիր վանքին փլատակները: Ըստ հնամենի սովորութեան, Պեսնիէն Հոռովկայ, Ս. Ներսէսի վանքը ուխտի գացող մեր հայրենակիցները պարտաւոր էին իրենց ճամբուն վրայ իջեւանիլ Բեսունի Կարմիր վանքի աւերակներուն մէջ, հոն ուխտ կատարելու, մատաղ կտրելու, և պատարագ մատուցանել տալու համար:

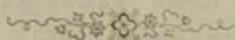
Բեսունի Կարմիր վանքը ժամանակաւ հռչակաւոր հայ ուսումնաւայր մը եղած է, որուն ապացոյցն էր Պեսնիի Հայ եկեղեցւոյ դարակներուն և եկեղեցականաց մատենադարաններուն մէջ հազարաւոր օրինակ հին ձեռագիրներու գոյութիւնը, որոնք փճացան Մեծ Եղեռնին քաղաքի 500 ընտանիք հայ բնակչութեան հետ, որոնց մօտաւորապէս 350 ընտանիքը Լուսաւորչական հայեր էին:

Դարուց ի վեր Հայաստանի հողին վրայ խուժող թուրք ու թաթար հորդաներու դարաւոր հայածանքները և երկրաշարժներ կործաններ և աւեր դարձուցեր են պատմական Բեսուն քաղաքը, որուն հին բնակիչները մեծագոյն մասամբ ապաստան փնտռած են Պեսնիի հիմակուան ամրաշէն տեղը, ժայռուտ լեռներու և ապառաժուտ ձորերու միջև:

Քեսուն քաղաքը իր ծագիկալ օրերուն պահ մը ապաստարանը եղած է մեր անմահն ներսէս Շնորհալի Հայրապետին, որ թշնամեայն ձեռքէն առ ահի փախչելով հիւրասիրուած է Կարմիր վանքի մէջ։ Ահա թէ ինչպէս կը յիշուի այդ զէպքը իր տաղաչափեալ վիպասանութեան մէջ։

«Ի մէջերկրեայ անդուստ փոխեալ,
«Որ Եփրատայ մերձ սուկացեալ
«Բաղաք Քեսուն իմն անուանեալ,
«Յոր հուպ է վանք Կարմիր կոչեալ» են։

Ախայ Ա.Ի.ԵՏԻՍ Դ. ԹէթէնԱն

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

«ՍԷՐ» Քերտածներ, 1919-1933
Հեղինակ՝ Վահան ԹէթէնԱն, Տպ. «Արախ»,
Փարիզ, 1933.

«ՍԷՐ», քերթածներու չորրորդ հատորը, զոր լոյս կ'ընծայէ Պրն. Վահան ԹէթէնԱն, լիովին յայտնուած ու տիրական անուն մը մեր քերթողութեան մէջ։

Անուանալուցումն այս գրքին՝ կրնայ ըմբոստացնել դասական միտքեր։ Անոնք իզո՞ւր պիտի որոնեն անոր արդարացումը նիւթերու ցանկին մէջ, փոխանակ դանելու զայն ԹէթէնԱնի տողերուն խորը, կամ ա՛յն շունչին մէջ որ լեցուցած է զանոնք, այդ տողերը, ինչպէս արեւը կը լեցնէ ծաղիկը՝ բոյրով, քողցրութեամբ ու խայտանքով երանդներու։ Իր հոգին մեծ ու շքեղ ճառագայթում մըն է, որ կ'աննիւթանայ, կը տարածուի ու կը թափի կեանքի բոլոր գոյութիւններուն և բոլոր երևոյթներուն վրայ, բարութեամբ ու գործով։

Հայրենիքը նախ ու «Հայ Հոգին», որ հակառակ այսօրուան ցուրտին ու ձմեռին, կը համակէ զինքը խանդաղատանքով ու հաւատքով, և որուն «բունին գորշ մոխրէն հրափայլող» կայծերը լո՛յսն են իր հոգիին։

«Եւ այդ յոյսին, այդ յոյսին մէջ կը խեղճեմ,
Բացուած ընդդէմ ովկէանին ժանաղէմ,
Հայ հոգիին հողմածեծ ծառը վրսեմ...»

Կայ տակաւին պաշտամունքը մեր սըրբանուն մարտիրոսներուն, հայ հանճարին ու հայ ուժին, անոր եկեղեցիին ու լեզուին։ Կայ նաև տրամութիւնը մեր թեաթափ երազներուն։ Եւ այդ բոլորէն վեր ու բոլորէն բարձր՝ կան հայ որբերը, աշխարհի դէմ իբրեւ զերազոյն բողոք ցցուած, մերկ գաշոյններու նման՝ մե՛րկ բաղուկներով որբերն հայկազեան, որոնց համար ԹէթէնԱն ունի անսահման աղապատանք ու գործով։

ՈՐԲԵՐՈՒՆ ԶԵՌՔԵՐԸ

«Կեղի՛կ հանսնչ մը կարծես այս անհամար ձեռքերէն»։

Այս հատորով, ԹէթէնԱնի տաղանդը կը կատարէ յաղթական ոստումներ անձնական յոյզերու պարունակէն դուրս, տիեզերական համակրութեան անջրպետին մէջ։ Եւ իր ներշնչումը կը մնայ միշտ անխաթար, շունչը՝ ուժեղ ու տիրական, մինչև վերջին շնչուր։ Ասիկա՝ երջանիկ պարագայ մը բանաստեղծին համար որ ճանչցուած է առաւելապէս իբրեւ անձնական տրամադրութիւններու երգիչ։ Ընդհանրական տարրը միշտ անբացակայ երանգ մը եղած է նաև իր նախորդ գործերուն մէջ, բայց երբեք չէ ունեցած այն խորունկ լայնութիւնը որուն հասած կը գտնենք հիմա։ Իր մտածումին մէջէն կ'անցնին շարք-շարք՝ անմեկնելի խորհուրդները համազօյլից, և ինք, մարդաբէի յայտնատեսութեամբ ու բանաստեղծի զգայնութիւնով, կը հաղորդէ գանոնք բառերու երաժշտական թրթուսին։

Ու նորէն՝ ողբերգութիւնն ապրելուն, ըլլալուն ա՛յն զոր կը պարտադրեն մեր օրերը։ Կեանքը որ մերն է՝ պղտիկ մահ մըն է ամէն օր։ Եւ այդ մահերը, մեկնած սիրելիներու տրտում քողցրութեամբ կը յուզեն մեզ իրենց անմերձեանալի հեռաւորութենէն։ Կը յիշէ բանաստեղծն իր «Հնուար Մանկութիւն»ը, ու կը զեզու իր սիրտը. —

«Աչքերս խո՛ւսկ եմ ամբողջ ու կը մրխուց գտնվես»։

Կը սարսուան իր տողերը, արիւնոս բառերով, պատմելու համար իր «Մեկ-Հասկի»ին՝ ահաւոր տրամը կեանքի։ Կը զգայ բանաստեղծը, տարիներու սահանքն ի վար, նահանջիւն իր ուժերուն, և կը բռնկի իր մէջ, իր արիւնէն արիւն ու շունչէն շունչ ունեցող քաղցր էակի մը մէջ ինքզինքն օր մը նորոգուած, կայտառացած, վերստ-

տեղծուած տեանկու մեծ տնէն։ Եւ այդ տնէն զատապարտութենէն ծնած վիշտը կը ցաւցնէ իր հոգին։ «Ձաւակ»։ Չյայտնուած էակ մը՝ այդ զաւակը, որուն մէջ պիտի սիրէր իր անձը, էութիւնն ամբողջ, յորդազեղ, սրբազան ու վաւերական սիրով մը։

Կինը տպա՝ որ կ'անցնի իր զգայարանքներուն պարտէզէն, մերթ քննարկումի մը նման, և մերթ նման ազնկան մը «գեղատապակ ու մաքուր»։ Կինը, գերադոյն մեղքի, բայց նաև զիցաւայել խրախճանքի այդ նեկտարը, կը գինովցնէ իր հոգին, կը հոսեցնէ՝ շրթունքներէն քանն լմաստութեան։

Սէրը դարձեալ, հիացումի փոխարկուած, որ կու գայ Բնութենէն, անոր խաղաղ կամ խռով, լոյս կամ մռայլ, համեստ կամ հպարտ յայտնակերպութենէն։ Եւ իր Բնութիւնը չի սահմանափակուիր դասականացած մարդերու և մրդաստաններու, ծաղիկներու և առուակներու հասարակ տեղիքով։ Դայն ու մեծ ու ոգեկանացած, խորհուրդով թաթաւուն բնութիւն մըն է անիկա։

ՋՈՒՐԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ ՍՍՈՒՆԵՐՆԵՐ

«..... Իրկուան յուր այդ պահուն կեդրէն չուրեր կարծես, անլքելի եւ անհուն եւր մ'որ խեղց խաբէրէն կը բարձրացայ յամբար, Կարո՞ւ եւր մը ծաղիկն, ծաղիկն, խոսի՞ն ալ համար, Ուրեմ, անհուն ու անհարձ, մթնիկ կ'ընեն անձկազին՝ Ջուրերու մէջ խեղդաման հոգիներու այդ եղին...»

Մեծամտութիւն պիտի ըլլար ինքնաբաւ այն համոզումը թէ քանի մը ընդհանուր նկարագիր ունեցող ֆրագներով կարելի կ'ըլլար ներկայացնել ամբողջական նիւթն այս քերթողագրքին, որ իր կափարիչներուն մէջ կ'ամփոփէ չքեղ մէկ մասը՝ համապարփակ խանդաղատանքով զեղուն հոգիի մը որ Թէքէհանինն է։ Վերի տողերը նպատակ ունեցած են միայն՝ տալ քանի մը յատկանշական գիծեր, և անոնց թելադրանքով, հրաւիրել հետաքրքիր նայուածքները՝ անհատական որոնումներու։

Իրրեւ ժամդակ նոթ, պէտք է աւելցնել տակաւին, թէ գիրքը ունի լեզու մը որ եթէ քիչ մը խոժոռ է, քիչ մը նոյն խակ կնճռոտ երբեմն, այլ սակայն նիշդ է, երկտասարդ, ուժեղ ու զիմացկուն։ Արուեստ մը դարձեալ՝ որ հասուն է, վստահ։ Ծկուն

ու դաշնաւոր է իր տաղերուն յօրինուածքը։ Տաղաչափութիւնը՝ տիպար։ Քերականութիւնն՝ անթերի, հակառակ ոտանաւորին պարտադրած դժուարութիւններուն։

Բանաստեղծութիւնը, որ Թէքէհանի խրաքանչիւր բառն խակ կը զոգացնէ յուզումով, այս հատորին մէջ հասած է իր կտրելի զեղումին, ընդլայնումին ու խորացումին։ Քերթողին շունչը կը նմանի հովի մը, որ կը տարածուի մերթ հանգարտ ու ծաւալուն երաժշտութեան մը պէս, այլ և կը խտանայ յաճախ, կը խռովի ու կը բարձրանայ, կը սուզի կապոյտին մէջ։ Երկու պարագային ալ՝ կը մնայ միշտ յանկուցիչ։

Յիշատակենք այստեղ, գիրքէն թելադրուած քանի մը սուղ առաքելութիւններ, որոնք յատուկ են միայն՝ բոլոր ժամանակներու մեծերուն։

ա) Իմացական սլացի։ Թէքէհան գիտէ, չնորհիւ յարատեւ խորացումներու, իսպաս կանչել իրեն՝ մեր լեզուին մթերուած ուժերը, լարել զանոնք ազեղի մը նման և արձակել հիմնական ճշմարտութիւններ, ա'յն աստիճան նորօրինակ ուժգնութեամբ, որ կը զարմացնէ իր շարժումներուն հետեւող իմացականութիւնը։ Եւ գերադոյն բանաստեղծութիւնը չէ սնուցած փառասիրութիւն մը աւելի մեծ։ Սրբազան է կերակը՝ որ ստեղծագործը հիացումը կը բոցավառէ իր երկրպագուներուն հոգիին մէջ։

«Մանկութենէս, կը յիշեմ, ցախ բան ուրիշ ամէն սէր, Բան ծրնողի, բան բրնձ, ես կը զգայի՝ իրեւ հայր, Ջուկիս համար տալալայ, զուկիս համար որ մէջս էր՝ Սէր մ'որ ինձմէ դէպի ինձ կ'ընէր երանք մը անձայր...»

Ուշագրութեան կը կանչենք մանաւանդ գերջին տողը։ Կարգալ նոյնպէս երկրորդ տունը «Հուր Սեղծիչ»ին,

«Որ հունաւորն եկաւ վառել անհունէն...»

Դարձեալ՝ «Մեծ Հովեր».—

«Ոմանց միայն, Բիշ անգամ, շեղեքի չորս ծաղկն, Մեծ հովերու պէս յանկարծ խոնքը մեծ կ'այցելեն...»

Հարկ չկայ ծանրորենեղ հատուածը նորանոր չափերումներով։ Ոչ ալ՝ ընդլայնել իմաստը։ Թող վկայեն տողերը, իրենք իրենց համար։ Դժուար պիտի ըլլար ասոնց կշիռն ունեցող տողեր գտնել մեր գրականութեան տարրեր ամուսններուն մէջ։

բ) Գերագույն զինվորական թէքէեան ունի հարազատ ներշնչում, հոգեկանութեան մօտեցող յափշտակութեան պահեր, ուր իր միտքը, զգայարանքներն ամբողջ, սրբազան զինավորութիւնով մը կը թրթռան չխուղարկուած աշխարհի մը խորհուրդին գէտ, և զեղեցիկին ու չսպասուածին հրապտորով կ'ուրախացնեն երեւակայութիւնը որ ճամբայ էր ելած իրենց հետ: Ո՛չ մէկ հաճոյք կը փոխեմ երեւակայութեան այդ առողջ խայտանքին հետ: Խայտանք՝ զոր կարելի կը դարձնէ միայն բարձրագոյն բանաստեղծութիւնը:

Տող մը միայն՝ «Պերովրնի Սոնարին Վրայ» գրած իր առաջին հնչեակէն. —

ՀԱՐՍԵՏՏ

«Մըմաւ բարով... կը կանգնի բառը եզեմն աննու-
նին...»

Եւ վերջին երկու տողերը երբորդ հընչե-
ակին. —

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

«Բայց չափ չունի, չունի՝ սիրս, ու կը զարնէ՝ սիրսս
ժախ,
Վարաւ գետի մը վրայ սիրսս կ'երբայ՝ ամիւ ամի...»

գ) Յուզականութիւն: Սա մեր մակե-
րեային ու ծանծաղ իրականութեան մէջ, երանութիւն է հաստատել իր մօտ արգա-
սաւոր, խորունկ ու անխարդախ յուզումի
ընդունակ հոգի մը որ կ'արհամարհէ ար-
տայայտութեան ընթացիկ ձեւերը՝ ի գին
նոյն իսկ ուրացուելու: Իր անձը տալու
ժուժկալ, զո՛ւսպ ձեւ որ ունի, կ'ընծայէ
իր գործը կրկնապէս հրապուրիչ՝ արուեստով
ու խառնուածքի ազնուականութեամբ:

«Յիւնամեակն» է: Թէքէեան կը հակէ
տաղանդին բեղմնաւորութիւնովը ծանրա-
բեռնուած իր ճակատը՝ հոգիին ջուրերուն
վրայ, զիտելու համար հոն կէս դարու մա-
քառումէն յոգնարեկ իր անձը՝

«Թռչուն մը որ արծուի աչք եւ չղիկի ունի քեւ...»

Կեանքը եղած է պատարագ մը, որմէ
վերջ, Յիսուսն իբրեւ լուսարար «մարել ջա-
հերը կուգայ»: Կը դողան բառերը յուզումէ
երբ կը պաղատի՝

«Բացի մէկէն, լուսաբո՛ւր. քող զայն՝ ի սէր արեւուդ.
ժամերգութիւնն իրիկուան լճնայէ քնել, ա՛ն, քող զայն.
Ի՞նչպէս առանց այդ յոյսին մենկ բալիլը մահուան...»

Ամէլոտ զգայնութեան, պահուելու
յուզումի այդ շեշտը՝ ո՛չ միայն իր անձ-
նական, այլ նաեւ իր ընդհանրական շուն.

չով գրուած քերթուածներուն մէջ: Ատոր
համար իսկ՝ նուազ ժողովրդական, բայց
ժամանակին տերումներն արհամարհող:

Այս նշումները, որոնք սակայն երբեք
ամբողջութիւնը չեն կազմեր իր արժանիք-
ներուն, պիտի բաւէին արդէն սիրելի ըն-
ծայել քնարն հայ մեհեանի տրտում քուր-
մին, և հիացումի ու յարգանքի կանչել
սերունդները որ պիտի գան:

Ներուի ընել զիտողութիւն մը միայն:
Կրնային այս սաղմոսագրքին խնայելի
քանի մը տաղեր՝ ի շահ միւսներուն: «Ե-
րեմի Կոչնք»ը վարժատուն կը յիշեցնէ: «Գոր-
փու»էն քրտինք կը կաթի: Իսկ «Եկեղեցի»ն
Աթէնքի հովերուն՝ անհարազատ, այլա-
սերած եկեղեցի մըն է, որ սակայն կրնար
փառքի տանիլ Եւդեան և այլ տաւիղներ:

Այդ՝ պղտիկ ու թիթե ստուեր մը:

Իր յորելանը, որ մօտ է կ'ըսեն, հա-
ճոյքով ու հիացումով պիտի ողջունէ այդ
զիրքը՝ «Սէր»:

Վ.Ա.Հ.Է.—Վ.Ա.Հ.Է.Ա.Ն.

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԶՈՐ ԱՅՅԸ ԱՄՄԱՆ

Ամեն. Ս. Պատրիարք Զայրը, օգոստ. 5ին, իր
առաջին հովուական այցը տուաւ Անդրբլդա-
նանի հայ գաղութին: Իրեն կ'ընկերանային Տ.
Մեսրոպ Եպս., Տ. Եղիշէ Արք., և Տիր. Հրանդ Սկզ. և
ն. Ամենապատուութիւնը զիմաւորելու համար
մինչև Սալի եկած էին ն. Վեհ. Խմբ. Ապուր-
չան պալատական զորադուշին հրամանատարը
Սայիտ Պէյ՝ թիկնապահի մը հետ, և Ամանէն
բաղմաթի հայ և յոյն երեկոյիներ: Ս. Պատրիարք
Զայրը Աման հասնելուն առաջնորդուեցաւ Յու-
նաց եկեղեցին, ուր օրհնեց հաւաքուած հայ և
օտար քրիստոնեայ բաղմաթիներ և ապա հիւ-
րնկայուեցաւ Պ. Սերբէ Ամթիբաճեանի տունը:
Նոյն երեկոյ ժամերգութիւն և եկեղեցի կատար-
ուեցաւ իբրեւ մատուռ գործածուող օրահին մէջ,
իսկ յաջորդ առտու Ս. Պատրիարք մատոյց Տ. Ե-
ղիշէ Արք. և Ս. Պատրիարք Զայրը քարոզեց «Ժո-
ղովեցէք գնշխարհալ կոտորող, զի մի ինչ կո-
րեցէ» ընթացող առտու Ս. Պատրիարք մատոյց
թիւնը պալատ հրաւիրուեցաւ: Միասին էին Տ.
Մեսրոպ Եպս. և Տեղ. Խորհուրդի անդամներէն
Պ. Պ. Ամթիբաճեան և Յ. Պէտէօփեան Դանի-
ճին մէջ Ս. Պատրիարքը զեղեցիկ ուղերձով մը
երախտագիտութիւն յայտնեց ն. Վեհափառու-
թեան, իր ազգին մէկ բեկորին հանդէպ ցոյց
տուած մարդասէր հովանաւորութեան համար:
Խմբը սիրալիր խօսքերով պատասխանեց և իր
համակրութիւնը յայտնեց տեղւոյն հայ գաղութի-
նին նկատմամբ, որոնց, բաւա, հաւատարմի-
րով կը նայիմ, ինչպէս իմ տեղացի ժողովուրդ-
դաւ: Սեղանի միջոցին ևս սիրալիր արտայայ-
տութիւններ փոխանակուեցան, որոնցմէ վերջ
Ս. Պատրիարքը հրաժեշտ առաւ յարգանքի և
շնորհակալութեան խօսքերով: Յաջորդ օրը Ս.
Զայրը զանազան այցելութիւններ տուաւ և ըն-
դունեց, և Դ. Վերադարձաւ Ս. Ամթու:

Խ.

ՆՕՔ ԵՒ ՆԻՇ

Ճապոնյէ և Ռանդուէնէ ստացուած նամակներէ ուրախութեամբ կ'իմանանք թէ Կեր. Տ. Թէոդորոս Ն. Վրդ. Զուգայեցի, Ամերիկայէ դէպի Պարսկաստան ճանապարհորդած միջոցին այցելելով Պիրմանիոյ և Հռլանտական Հնդկաստանի ոստաններու գաղթարնակ իր հայրենակիցներուն, ջերմ ընդունելութիւն գտած է ամէն կողմէ Ազգասէր և պատուական հնդկահայերը, որոնք ազգային և եկեղեցական յառաջդիմութեան զաղափարներուն հանդէպ իրենց համակրութիւնը իրենց գործերով ցոյց տուած են ի վաղուց անտի, քաջալերած են զիտնական վարդապետը, իրենց ծննդավայր Նոր Զուգայի մէջ հոգեւորականներու պատրաստութեան համար ընծայարան մը հիմնելու ծրագրին առթիւ: Շնորհաւորելի են հնդկահայք, իրենց այդ ձեռնարկին յաջողութիւնը ապահովող ձեռնհաս կարողութիւն մը գտած ըլլալնուն համար յանձին համալսարանական վարդապետին: Բայց շնորհաւորելի է մանաւանդ այս վերջինը, իր նպատակին արգիւնազործումը ապահովող բարի ուժ մը ունենալուն համար յանձինս սրտով և դանձով հարուստ իր հեռաստանեայ համաքաղաքայիններուն: — Կը մաղթենք ի սրտէ որ կողմուած ծրագիրներն և տրուած խոստումներն շուտով իրականան, և վաղնջական ու նախանձելի Զուգան, որ վերջին քանի մը դարերու ազգային մտաւոր և հոգեւոր բարգաւաճման ակնադիրը է հանգիստացած, վերստին ողջունէ իր հին փառքի օրերը:

Նոյնպիսի նամակներէ հաճութեամբ կ'իմանանք դարձեալ թէ հնդկահայ ազգային բարերար Պ. Դաւիթ Դաւիթեանի կողմէ Թեհրանի ազգային վարժարանաց համար եղած զպրօցական բարեգործութեան անմոռանալի ձեռնարկին մէջ թելադրիչ և քաջալերիչ կարեւոր դեր կատարած են Պ. Յովսէփ խան Ղարախանեան, ինչպէս նաև Կալիլթայի վիճակաւոր քահանաները: Որչափ շատ լսուին Զուգայեցի բարերարներու և բարեգործներու սիրելի անուններ, վստահ ենք թէ այնքան մեծ կը լինի ազգային հրճուանքը ի տես իր հեռաստանեայ զաւակներուն արթուն և բարի գործունէութեան:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

● Կիր. 6 օգոստոս. — Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ քարոզեց Տ. Հայկազուն Վրդ., խօսելով օրուան հաշու աւետարանէն, նկարագրեց տան բորոտներու բժշկութեան հրաշքը, անկէ հանելով սրտագրաւ դասեր՝ ապերախութեան համատարած բայց նողկալի և երախտադիտութեան սակաւադէպ բայց շինիչ երեոյթներու:

● Դշ. 9 օգոստոս. — Ս. Քաղաքիս խալական հիւպատոսը, Գօմ. Մարիանօ Տէ Անէէլա, այցելեց Ս. Պատրիարք Հօր, և հրաւիրեց ներկայ գտնուիլ իր դստեր Պասկի օրհնութեան հանդէսին:

● Ուր. 11 օգոստոս. — Ս. Պատրիարքը, Տ. Սմբատ Սրբազանի և Տ. Եղիշէ Արեղայի հետ այցելութեան գնաց ժողովուրդաց խոնարհաբոյն դասարանի և կրօնք սարկաւագներու կարգին, որոնք Փոխ-Տեսուչ Տ. Զգոն Վրդ.ի հետ, ամառնային արձակուրդի առթիւ հօլոց գացած էին երկու ժամ հեռաւորութեամբ Պիթիր կոչուած գիւղը, երկաթուղագծին վրայ, որ Աստուածաշնչի խնկրբեր բլուրն է: Կէս օր մը անոնց հետ անցընելէ վերջ, դարձաւ երեկոյին:

● Շր. 12 օգոստոս. — Դոմինիկեան դիտնական Հ. Արէլ, և յետոյ Ս. Կոստին Ննջումի վանուց միաբան հայր մը այցելեցին Ս. Պատրիարք Հօր:

● Կիր. 13 օգոստոս. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի հայկական վերնայարկ մատուռին մէջ:

Ս. Պատրիարք Հայրը Ս. Պատարագին ներկայ գտնուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետ, ուր և քարոզեց:

● Բշ. 14 օգոստոս. — Տեսօրէն ժողովոյ այսօրուան նիստին մէջ յատկապէս նկատի առնուեցաւ Հայֆայի ազգային գործոց վիճակը. կարգացուեցաւ տեղական ժողովի նամակը և լսուեցաւ տեղւոյն Տ. Յակոբ քահանան, որ այդ նպատակաւ կանչուած էր: Որոշուեցաւ եօթնի բարձրացնել նոյն ժողովին անդամներուն թիւը:

● Կիր. 20 օգոստոս. — Տ. Նորայր Վրդ. քարոզեց Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ, օրուան ճաշու Աւետարանի ընթերցուածէն առնուած բնարանի մը վրայ (Մարկ. Բ. 9), և ի վեր հանեց մեղքի և տառապանքի միջեւ գտնուող սերտ կապակցութիւնը:

● Բշ. 21 օգոստոս. — Տ. Սերոբէլ և Տ. Շաւարշ վարդապետներ, որոնք երկու տարիէ ի վեր կը հեռէին Լոնտոնի Քինկս ցօլէճի կարգ մը կրօնական և եկեղեցագիտական դասերուն, իրենց այսամեակը չըջանը աւարտած լինելով, ժամանելին Ս. Աթոռս: Ս. Սուրեն, Տ. Պարզե վարդապետներ և Տ. Ասողիկ Արեղայ ընդ առաջ գացած էին մինչև Յոպպէ:

